

Bir Etnografi Olarak *Kapital*

Utku Balaban

No. 113
Nisan, 2012

Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi
GETA Tartışma Metinleri

Ankara University Faculty of Political Sciences
GETA Discussion Paper Series

Tartışma Metinleri serisinde yayınlanan eserlerin görüş, düşünce ve terminolojisi tümüyle yazara ait olup, A.Ü. SBF Gelişme ve Toplum Araştırmaları Merkezi'ni (GETA) bağlamaz.

Tartışma Metinleri bilimsel çalışmaların yayın öncesi akademik diyalog sürecine dahil edilmesi işlevi ile akademik diyalogun geliştirilmesini, güçlendirilmesini ve ihtiyacımız olan eleştiri ortamının oluşturulmasını amaçlamaktadır.

Tartışma Metinleri serisinde yer alan çalışmaların değerlendirilmesi ve eleştirilmesi için, metnin yayınlanıp dağıtılmasını takip eden hafta içerisinde **Tartışma Toplantısı** düzenlenir.

Tartışma Metinleri

Yayın Sekreteri

Arş. Gör. Duygu Türk

E-Posta: duyguturk@gmail.com

Baskı: A.Ü. SBF Matbaası

BİR ETNOGRAFI OLARAK *KAPİTAL*

GİRİŞ

Bu tartışma metni, *Kapital*'in fikri mimarisine ilişkin yürüttüğüm çalışmayı özetlemekte. Çalışmanın amacı, Karl Marx'ın kapitalist üretim ilişkilerine dair fikirlerine ilişkin kapsayıcı bir perspektif geliştirmek. Bu bağlamda metnin temel savı, *Kapital*'in kapitalist üretim ilişkilerinin öncül bir etnografik incelemesi olduğu. *Kapital*, bu incelemeyi *değer* kavramını merkeze oturtarak gerçekleştiriyor. Bir fetiş olarak tarif ettiğim *değer*, kapitalist üretim ilişkilerine içkin bir niteliğe sahip. Bu nedenle, birçok farklı dönemde ve coğrafyada hâkim rol oynayan fetişlerden niteliksel bir farklılık arz ediyor. Bu durum, bir yandan Marx'ın incelemesinin önemini arttırırken, öte yandan sunduğu kuramsal çerçevenin kapsamsız şekilde yorumlanmasına yol açıyor.

Marx'ın ana hedefi, *değer* fetişinin folklörü olan iktisat biliminin (ya da ekonomi politiğin) etnografik analizi üzerinden, kapitalist üretim ilişkilerinin başat toplumsal dinamiklerini saptamaktır. Her folklörün kendine has bir anlatım tarzı vardır; şiir, resim, müzik, dans gibi. *Değer* fetişini üretim ilişkilerine içkindir. Bu nedenle, bu fetişin folklörü (iktisat bilimi) niceliksel bir anlatıma sahiptir ve aynı nedenden, Marx'ın analizi de, niceliksel bir dil kullandı. Bu zorunlu tercih, *Marxist ekonomi politik* olarak adlandırılan bir anomali ortaya çıkardı. Bu anomaliye ilişkin eleştirel ve kapsayıcı bir perspektif geliştirilemediği için, Marxist yazın ve siyaset uzun zamandır içinden çıkamadığı güçlüklerle boğuşmakta. Dönüşüm meselesi, devletin kapitalist üretim ilişkilerindeki rolü, ideoloji mefhumu, kâr oranlarının uzun erimde geçirdiği dönüşümler, az gelişmişlik meselesi gibi birçok konu üzerinde birbirinden bağımsız ve hatta kopuk çok sayıda yazın ortaya çıktı. Bu tartışma metni, bu güçlüklerin, *Kapital*'in kapsayıcı şekilde yeniden ele alınmasını gerektirdiğini savunmakta ve *Kapital*'i etnografik bir çalışma olarak değerlendirmenin bu bağlamda ön açıcı bir ilk adım olacağını iddia etmekte.

Bu başlangıç noktasından hareketle, metin, ilk olarak, Marx'ın inceleme nesnesini tarif etmeye çalışıyor. Temel iddia, bu nesnenin bir fetiş olduğu. *Kapital*, bu nesneyi, tarihsel antropolojik bir yöntemle ele alıyor. Yazının ikinci kısmında, *Kapital*'in fikri mimarisinin bir özeti sunuluyor. Bu özet, birçoklarının tamamlanmamış ya da dağınık bir eser olarak nitelediği *Kapital*'in içeriğinin aslında tutarlılık arz ettiğini ve iktisat bilimi adlı folklörün etnografisi üzerinden inceleme nesnesini kapsayıcı şekilde ele aldığını göstermeyi hedefliyor. Özet, bu etnografik çalışmanın her bir cildinin, temel bir toplumsal dinamiği kuramsallaştırdığını iddia ediyor.

Metnin bir sonraki bölümü, bu üç toplumsal dinamiğin her birinin, üç farklı mekânı üreten bir homojenizasyon sürecine denk düştüğünü vurguluyor: yani bedenlerin, yerlerin ve sembollerin. Bu üç mekânın üretimi, homojen bir mekân olan *değeri* üretim ilişkilerine içkin kılıyor ve bu fetişini üretim ilişkilerinin amacı haline getiriyor. Metnin son bölümü, bu anlatının dayandığı mekân kavramının *değer* fetişini ile olan ilişkisini somutluyor. Bedenin, yerin ve sembolün homojen mekânlar olarak üretilmeleri sayesinde, *değer* fetişinin homojen bir mekân olarak kurulması mümkün hale geliyor. Bu mekânların üretim süreçlerine ilişkin çatışmalar, sınıf siyasetinin konjonktürel niteliğini belirliyor. Bu nedenle, Marx'ın bu öncül etnografik çalışması, bahsedilen üç mekânı kuran toplumsal dinamiklerin tarihsel antropolojik analizinin, mevcut sermaye birikimi konjonktüründe geliştirilmesi gereken siyasi stratejiye dair genel çerçeveyi çizebileceğini ve çizmesi gerektiğini ortaya koyuyor.

BİR ANTROPOLOG OLARAK MARX

Marx'ın inceleme nesnesini tarif etmek için, öncelikle Marx'ı düşünsel disiplinler bağlamında nereye oturtmamız gerektiği sorusu ile başlayabiliriz. Marx, kendi döneminin birçok önemli düşünürü gibi birden fazla disipline hitap eden konuları ele aldı. Analizinin merkezinde, üretim ilişkilerinin tahlili yattığı için, birçoğumuz Marx'ı bir iktisatçı olarak konumlandırırız. Marx'ın erken dönem yazılarına yoğunlaşan bazılarımız ise, felsefi katkılarını ön plana çıkarırız. Her ne kadar devlet hakkında yazdıkları neredeyse kasıtlı olarak yarım bırakılmış olsa da, sınıf siyasetine yaptığı vurgu, bazılarının Marx'ı bir siyaset bilimci olarak tarif etmesine yol açar.

Ben, bu tercihlere katılmıyorum. Marx'ın düşünce pratiğinin bugünün hâkim disiplinleri içinde temelde nereye oturduğunu bir soru olarak ele alırsak –ki bunun beyhude bir çabadan ziyade, kafa açıcı bir egzersiz olduğunu düşünüyorum-, bu disiplinin adı antropolojidir. Marx, sermaye birikiminin genel toplumsal süreçleri belirlediği bir toplumun (yani kapitalist toplumun) tarihsel etnografisini yapmıştı. Okurun aşına olduğu bir benzetmeden yola çıkarsak, Malinowski'nin Kula mübadelesine dair incelemesinden hareketle Papua Yeni Gine'deki Trobriand takımadalarında yaşayan insanların toplumsal dokusunu analiz etmesine benzer bir şekilde, Marx, kapitalist toplumu şekillendiren temel dinamikleri ortaya koymaya çalıştı (Malinowski 1920 ve 1922).

Malinowski'nin incelediği bu mübadele toplumsal düzeni şekillendirir ve Kula adı verilen kullanım değeri olmayan ama kendi başına sembolik anlamı olan nesnelere bu mübadelede fetişleştirilir. Kapitalist toplumun birçoğumuz için son derece rasyonel gözükten üretim ilişkileri de, benzer şekilde, bir fetiş üretiyor ve bu fetiş, üretim ilişkilerinin devamını sağlıyor. Kapitalist üretim ilişkilerinin karmaşıklığı, bu fetişin görünürlüğünü azaltıyor ve bu sayede, gündelik hayatın içinden topluma bakan bireyin antropolojik bir perspektif kazanmasının önüne geçiyor. Yani başka toplumlara antropolojik bir çerçeveden bakan düşünür, bu baktığı toplumlardaki fetişleşmeleri teşhis edebilirken, sermaye birikimi dolayısıyla şekillenen kendi toplumunun ürettiği fetiş görme yetisini yitiriyor. Kapitalist toplum her yönüyle akla dayanan bir 'yapı' olarak kendini ortaya koyuyor.

Bu sorunun farkında olan Marx'ın kullandığı yöntem, bir antropoloğun kullandığı yöntemden özü itibarıyla farklı değildir. Bu yöntem, kapitalist toplumu şekillendiren fetiş tarihsel analiz vasıtasıyla açığa çıkarır ve toplumsal dinamiklerin başat öğelerini ortaya koyan bir yaklaşım sunar.

Elbette, bu bakış açısının, yüzeysel bir antropolojik anlatıdan belli başlı farkları var. Örneğin, Marx'ın özellikle geç dönem eserlerinde birçoğumuzu yanıltan bir iktisat vurgusu mevcuttur. Bu, birçoklarını, Marx'ın kuramında üretim ilişkilerinin (ya da altyapının) önceliğe sahip olduğu fikrine götürür.

Bu fikir, temelsiz değildir. Marx, gerçekten de üretim ilişkilerinin analizinin kapitalist toplumu anlamamızda başat bir rol oynadığını sıklıkla vurgular. Fakat üretim ilişkilerine yapılan vurguyu dikkatle incelemek gerekiyor.

Öncelikle şunu belirtmek lazım. Elbette ki, her toplum için, üretim ilişkilerinin teknik ve toplumsal öğeleri hayati bir önem arz eder. Bu bağlamda, her çağın kendine has üretim

ilişkilerine yoğunlaşmadan, o çağın ruhunu anlamanın mümkün olmadığını söylemek, herhalde yeni bir önerme olmasa gerek. Diğer taraftan, sermaye birikiminin hâkim olduğu bir toplumda, üretim ilişkilerinin son derece kendine has bir diğer özelliğini burada vurgulamak faydalı olabilir: Toplumsal dinamikleri şekillendiren başat fetiş, kapitalist toplumda bizzat üretim ilişkilerinin içine massedilir ve bu fetiş, bu üretim ilişkilerini devam ettirir. Yani fetişin, üretim ilişkilerinin işlevselliğinden bağımsız bir sembolik mevcudiyeti söz konusu değil.

Kapitalist toplumun bu ayırt edici yönü, Marx'ı üretim ilişkilerinin analizine yoğunlaştırdı. Fetiş üretim ilişkilerine içkin ise ve üretim ilişkilerinden doğuyorsa, kapitalist toplumun etnografisinin başlangıç noktası ve nihai nesnesi, üretim ilişkileri olmalıydı. Marx'ın düşünsel gelişimine baktığımızda, bu fikir daha somut hale gelir. Erken yazılarında, sivil topluma yaptığı vurgu, aslında geliştirmek istediği antropolojik bakış açısına dönük arayışın bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Sonraları, kapitalist toplumun barındırdığı ve kapitalist toplumu yeniden üreten fetişin farkına vardıkça ve bu fetişin bizzat üretim ilişkilerinin bağrında yattığını anladıkça, aslında gayet isteksiz şekilde, ekonomi politiğin eleştirisine yöneldi. Kapitalist toplumun etnografisi, ancak üretim ilişkilerinin antropolojik analizi neticesinde ortaya çıkabilirdi. Üretim ilişkilerinin antropolojik analizinin konusu ise, bu fetişi ortaya çıkaran toplumsal eğilimler olacaktı. Bu eğilimler, ekonomi politiğin *eleştirisi* ile saptanacaktı. Marx da, elinden geldiğince bunu yapmaya çalıştı.

Marx'ın bazılarının 'peygambervari' olarak nitelediği siyasi duruşu, yani işçi sınıfı mücadelesinin bildiğimiz hali ile tarihin sonunu getireceği iddiası da, tam olarak bu bakış açısının bir ürünüdür. İki nedenle.

Birincisi, ilk defa fetiş, doğrudan üretim ilişkilerine massedilmiştir. Yukarıdaki benzetmeden hareketle, Kula mübadelesi üretim ilişkilerini belirlemesine rağmen, toplumsal rolü itibarıyla bu üretim ilişkilerinin dışında tarif edilir. Bu örnekte, fetiş, (doğa ile olan ilişkinin toplumsal dolayımı olarak tarif edebileceğimiz) üretim faaliyetinin zıddı ya da yadsıması olarak ortaya çıkar. Kapitalist toplumda ise, fetiş, üretim ilişkilerinin amacını ve sonucunu tanımlamaktadır. O zaman, fetişin tarifi, üretimin toplumsal doğasının tarifi anlamına gelir. Dahası, birinci tarif yapılabildiğinde, ikinci tarifi ortaya koymak mümkün olur. Yani ipleri ele almak (belki de ilk defa) mümkün.

Bu nedenle ve ikincisi, bu fetişin analizi, ilk defa bu toplumun içinden çıkan bireyler tarafından yapılabilmektedir. Yani kapitalist toplum, kendine bakabilecek antropoloğu (yani devrimci özneyi) ortaya çıkarmaktadır. Bu durumun kapitalist topluma özgü olması, tam olarak, üretimi deneyimleyen öznenin üretimi deneyimlediği için fetişin farkına varabilmesinde yatmaktadır. Bu, Marx'ı çok heyecanlandıran bir bulgu idi. Eğer kapitalist toplumun içinden çıkmış sıradan bir birey olarak Marx, kapitalist toplumun üstüne oturduğu fetişi tarif edebiliyorsa, o zaman, toplumun ilk defa kendi üretim ilişkilerine massedilmiş fetişi tahlil etmesi ve bu fetişin ötesine geçmesi mümkün olabilecekti/olabilir. O zaman, kapitalist toplumun içinden çıkan bireylerin, geri kalanlara fetişi anlatmaları ve toplumun (kendi yarattığı) fetişin ilgası için mücadele etmesi siyasi bir ihtimal olarak ortaya çıkar. Bunu gerçekleştiren bir toplum da, artık kendi (sosyolojik) kaderini tayin edebilir. Bunun da kısaca tarifi bildiğimiz hali ile tarihin sonu ya da komünizmdir: Toplumun, kendi sorunlarına toplumsal çerçeveden bakarak, bu sorunları adım adım aşabildiği yeni bir medeniyet.

Marx, bu aydınlanma halinden sıyrıldıktan sonra, fetişi tariflemeye girişti. *Kapital*'i, işte bu çabanın bir ürünü olarak görmek mümkün. Engels'le birlikte tüm dünyaya seslenme cüretini bulduğu *Manifesto*'sunda, aslında tam olarak neyi tariflediğinden emin olmasa da, fetişin sonuçlarını anlatmaya çalıştı. Kapitalist toplum, sürekli krizlere gebedi, sürekli yoksulluk üretiyordu, insanı doğadan ayıran ve bu nedenle kendisini ayrı bir tür haline getiren en değerli hazinesini, yani emeğini, kendisini insan olmaktan çıkaracak şekilde bir baskı aracına dönüştürüyordu. Fakat tüm akıldışı süreçler, herkese son derece mantıklı gözüküyordu: Acı, yaşanması gereken bir deneyimdi, çünkü gerçek olan akli idi.

Bu saptamalar, genel bir analizden ziyade semptomlara dair bir teşhisten ibaretti elbette. Fetişin esaslı bir tanımı yapılmamıştı, sadece etkilerinden bahsediliyordu. Burada, tekrar Marxizm'le haşır neşir olan birçoklarına dönük bir eleştirimi dillendirmek isterim. Birçoğumuz işte bu semptomların teşhisinin Marx'ın en büyük bulguları olduğunu düşünüyoruz ve maalesef yanılıyoruz. Bu nedenle, birçoğumuz için, örneğin 'kriz' mefhumu, üretim ilişkilerinin krizi olarak ortaya çıkıyor. Semptomu olguya ikame ederek, Marx'ın öncül teşhislerini, asıl söylemek istediğinin üstünü örtecek şekilde ön plana çıkarıyoruz. Oysa ki, Marx, bu semptomları tespit ederken sadece bir girizgah yaptığının farkındaydı. Marx, burada durmadı, duramazdı.

Yani eğer bir Genç Marx'dan bir de Olgun Marx'dan bahsedeceksek, bu ayrımı, felsefe ve bilim ikilemi üzerinden kurmak yanıltıcı olacaktır. Marx'ın erken dönem eserleri, kendi tarihsel etnografisinin nesnesini bulma çabalarını yansıtır. *Kapital* ise, bu nesnenin tarihsel etnografik bir incelemesidir.

BİR FOLKLORÜN ETNOGRAFİSİ OLARAK *KAPİTAL*

Peki bu nesne nedir? Bu bir fetiştir ve biz, bu fetişi *değer* olarak adlandırıyoruz.

Kapitalist toplum içerisinde, tüm toplumsal ilişkiler gittikçe daha fazla şekilde değer mefhumu etrafında şekillenmekte. Her şeyin bir diğer şeyle kıyaslanabildiği, bu kıyasın birçok durumda niceliksel olarak tarif edilebildiği ve bu niceliklerin sembollerle ifade edilebildiği bu toplumda, kıyaslanabilirlik, gelişigüzel bir süreci değil, toplumun bekasını belirleyen üretim ilişkilerinin merkezini teşkil ediyor. Bu kıyaslanabilirlik olmadan, toplum, bırakın yeni zenginlikleri, kendini dahi yeniden üretmiyor. Bu kıyaslanabilirlik aynı zamanda, kişisel algıyı, bireyin dünyaya ve yaşama bakışını şekillendiriyor.

Nasıl her şeyin bir değeri olduğunu düşünebiliyoruz? Bu fikri bize kim aşıyor? Bu kadar absürd bir fikir, nasıl oluyor da toplumdaki hemen her etkileşimi tarifliyor ve hatta tanımlıyor?

Kapital, bu soruları üç temel tema etrafında ele alıyor bence. Her ne kadar, bu eserin tamamlanıp tamamlanmadığı hâlâ tartışılan bir konu olsa da ve *Kapital*'in kendisini bir fetiş haline getirmekten hiçbirimizin bir çıkarı olmasa da, *Grundrisse*'den doğru *Kapital*'in fikri mimarisine baktığımızda, bu üç temanın kendisini açık şekilde ortaya koyduğuna inanıyorum.

Öncelikle, değer kavramı, Marx'a göre bir homojenleşme süreci neticesinde kendini toplumsal düzlemde bir fetiş olarak hâkim kılar. Nesnelerin, fikirlerin ve faaliyetlerin birbirleriyle niceliksel olarak mütakabiliyetleri ya da kıyaslanabilirliklerinin olması, kapitalist üretim ilişkilerinin temelini oluşturur. Fetiş, bu mütakabiliyetin gerçekleştiği şeyleri kapsayan kümenin

genişliği neticesinde ve bu mütakabiliyet niceliksel olarak ifade edildiği için ortaya çıkar. Her 'şeyin' bir 'değeri' vardır. Daha doğrusu, her 'şeyin' bir değeri olmalıdır.

Kapitalist üretim ilişkilerinin analizi de, her 'şeyin' bir 'değer' takınmasını sağlayan toplumsal süreçlerin incelenmesidir. Diğer bir deyişle, değer, hal-i hazırda mevcut bir 'takı' ya da 'özellik' değildir. 'Şeyler' arasındaki ilişkiyi kuran soyut mekândır. Ve bu mekânın üretilmesi gerekir. Bu bağlamda, mütakabiliyete yol açan bu soyut mekânı ortaya çıkarmak, üretim ilişkileri içinde bir nihai hedef halini almaktadır, çünkü failler ve ürünleri son derece çeşitlidir. Faaliyetler sürekli yeni nitelikler arz ederler. O zaman, mesele, dünyada düşünebileceğimiz her 'şeye' bir nicelik atfetmeyi gerektiren 'değer'in nasıl yaratıldığını anlamaktır.

Bu bağlamda, *Kapital*, *kapitali* yani fetişin bir soyutlama biçiminde cisimleşmiş halini ortaya çıkaran üç temel toplumsal dinamiği ya da süreci ele alıyor. Bu toplumsal süreçler, sırasıyla tekil emeklerin, emek süreçlerinin ve kârların (dolayısıyla, bedenlerin, yerlerin ve sembollerin) her birinin homojenizasyonunu sağlarlar ya da bu homojenizasyona karşıt şekilde etkilerde bulunurlar.

Kapital'in birinci cildi, tekil emeklerin ve dolayısıyla bireysel üretken faaliyetlerin kapitalist emek süreci içinde homojenize olmalarını ve 'gerekli emek zamanı' kavramını somutlayacak şekilde bir 'emek gücü' olarak ifade edilebilmelerini sağlayan toplumsal ve organizasyonel süreçleri tartışmaya açar. Marx, bu tartışmayı, artı-değer kavramı üzerine inşa etmekte, çünkü bu üç temel toplumsal sürecin her birinin arkasında yatan güdüyü tanımlamak, kuramın bütünlüğü açısından hayati bir önem taşımaktaydı.

Buna göre, özne ve yapı arasındaki girift ilişkiye dair çarpıcı saptamalar, birinci cilde damgasını vurur. Sermayedar, bireysel faaliyetleri fabrika sistemi içinde homojenleştirerek tekil emekçileri bir işçi sınıfına dönüştürmektedir, çünkü bireysel faaliyetleri ancak bu şekilde azami seviyede sömürebilir. Diğer taraftan, tekil sermayedarın bu tekil çabası, genel olarak 'gerekli emek zamanı' kavramını toplumsal düzlemde somut bir kategoriye dönüştürür ve bu şekilde, emeğe genel geçer bir 'fiyat' biçilebilir. Bu bağlamda da, değerın yaratıcısı olan emek ile kendi ürünleri arasında bir mütakabiliyet ilişkisi kurulabilmektedir. Bu ilişki paradoksaldır, çünkü ücret, üretilen metaya atfedilen değerden daha küçük bir niceliğe denk düşer. Emekçi kendine ödenen ücretle (bir nicelik), kendi ürettiği metayı (bir nicelik olarak tarif edilen somut ürün) satın alamaz. Bu da, bizi artı-değer kavramına götürür. Diğer taraftan, emek ve metayı birlikte kapsayan bir niceliksel mütakabiliyet bağının kurulması ile, değerın, üretim ilişkilerinin merkezine oturması mümkün olur. Marx, bu bağlamda, *meta fetişizmi* kavramını ortaya atar. Bu kavram, değer fetişinin oluşum sürecinin en somut aşamalarından birini ifade eder. Değer sermayede, sermaye metada cisimleşmektedir. Bu nedenle, fetiş, somut nesnelere cisimleştirdiği somut ilişkilerden doğmaktadır. Fetiş, birçok simgede somutlanmaktadır. Dolayısıyla, fetiş, 'gerçektir'.

Bu çerçeveden baktığımızda, birinci cildin 'fikri mimarisini' anlamak kolaylaşıyor. Herhalde 'Marx, *Kapital*'e neden metanın tanımı ile başladı' sorusu, bu eseri okuyan herkesin kafasını meşgul etmiştir. Birinci cildin bu ilk kısmındaki büyük oranda kavramsal mahiyette devam eden tartışma, *Grundrisse*'deki fikri zemini de hesaba katarsak, işte bu mütakabiliyet meselesini merkeze oturtma çabasının bir ürünü olarak görülebilir.

Bir kez bu sorunsal merkeze oturdu mu, para ile sermaye arasındaki farklılık ve ilişki önem kazanmaktadır. Para, şeyler arasındaki niceliksel ilişkiyi/mütekabiliyeti sağlayan bir semboldür. Bu sembolün toplumsal olarak önemli bir rol oynayabilmesi ise emeğin bu sembol vasıtasıyla harekete geçirilebilmesi neticesinde mümkün olacaktır. Peki, emeği kim, hangi saikle harekete geçirir? Daha önce vurguladığım üzere, özne-yapı ilişkisine dair tutarlı bir cevap verme kaygısı ile, Marx, artı-değer kavramını ortaya atar. Yani ilk başta bahsedilen değer kavramının toplumsal anlamda bir karşılığının olabilmesi için, bu kavramın toplumsal ilişkilerde, yani sömürü ilişkilerinde, bir işlevinin olması gerekir. Değer bu ilişkileri tanımlar (yani sömürüyü tarif eder) ve bu ilişkilerin devamını sağlar.

Bu nedenle, para, herhangi bir sembol olmaktan çıkar ve ‘emeği harekete geçiren başat toplumsal ilişki’ olarak tanımlayabileceğimiz ‘sermaye’ye dönüşür. Bu aşamada, birinci cildin üçüncü bölümünde anlatı ciddi bir viraj alır. Değerden, paraya ve emek-para ilişkisine doğru ilerlerken, birden kendimizi ‘artı-değer’ kavramı ile karşı karşıya buluruz. Mesaj açıktır: Mesele, bazılarının iddia ettiği gibi, ücretli emeğin bir sömürü ilişkisini barındırdığını kanıtlamak değildir sadece. Hatta, kanımca, bu, *Kapital*’in genel çerçevesi içinde yanal kalan bir tezdür, çünkü çok açıktır. Birinci cildin üçüncü bölümünde, artı-değer kavramının takdim edilmesi suretiyle, değer ne olduğuna tartışmasına geri dönülür, çünkü paranın sermayeye dönüşmesiyle birlikte, değer adlı soyutlamanın toplumsal bir somutluk kazanması sürecinde emeğin oynadığı rol tarif edilmelidir. Eserin adı da herhalde bu nedenle *Kapital*’dir: Değeri, hâkim fetiş haline getiren ilişki.

Tam da bu nedenle, birinci cildin üçüncü, dördüncü ve beşinci bölümlerinde, mutlak ve nispi artı-değer kavramları ortaya atılmakta, bu kavramlar arasında net bir ayırım yapılmakta ve bu ayırımın önemini vurgulamak için uzunca bir tartışma sunulmaktadır. Bu ayırımın önemi, birçoklarına göre, kapitalist emek sürecinin organizasyonel niteliğini ortaya çıkarmasında yatmaktadır. Bu saptamaya katılmıyorum. Kapitalist emek sürecinin üretkenliğin arttırılmasına dönük eğilimi, sadece sermayedarlar arasındaki rekabete yapılan bir atıfla açıklanabilirdi ve bu tip bir açıklama herhalde sağduyuya ters düşmeyecekti.

Halbuki Marx mutlak ve nispi artı-değer kavramlarını önerirken, sermayedarın fetişe, yani değere dönük yönelimini anlamaya çabalıyordu. Ancak her ‘şeyin’ bir fiyat etiketi olduğu zaman, sermayedar toplumsal iktidarını kurabilir. Bunu mümkün kılabilmek için de, değer bizi saran nesnelere, faaliyetleri ve ilişkileri niceliksel olarak gittikçe genişleyen bir ölçekte tanımlayabilmesi gerekir. O zaman, kapitalist üretim ilişkileri, değer gittikçe daha kapsayıcı hale geldiği bir süreç vasıtasıyla varlığını sürdürebilir. Bu genişleme de, nispi artı-değer, emek sürecinin başat amacı haline geldiği zaman gerçekleşecektir.

Bu noktadan hareketle, Marx, birinci cildin altıncı bölümünde, ücret kavramını tartışmaya açar. Bu bölüm, nispi artı-değer üzerine olan tartışmanın mantıklı bir uzantısıdır. Emeğin niceliksel sembollerle ifadesi, nispi artı-değeri mümkün kılmaktadır. Okurun dikkatini tekrar kurguya çekmek istiyorum. Ücretlere dair olan tartışma, eserin başlangıç bölümlerinde yer almıyor, çünkü parçabaşı ve zamana dayalı ücretlendirme arasındaki ayırımın üretim ilişkileri içindeki rolünü ancak nispi ve mutlak artı-değer kavramlarının toplumsal önemini kavradıktan sonra anlayabiliyoruz. Diğer türlü, bu ayırım, benim de saha araştırmalarımda sıklıkla düştüğüm bir hatadan hareketle anladığım üzere, sadece organizasyonel gerilimler bağlamında bir önem arz ederdi.

Bu tartışmanın arkasından, Marx, kapitalist üretim biçimini şekillendiren temel güdüyü, yedinci bölümde ifade edebilmekteydi. Bu güdüyü, basit yeniden üretim ve genişleyen yeniden üretim kavramları arasındaki farka işaret ederek ortaya koydu. Basit yeniden üretim, yani üretim öğelerinin kendilerini yenilemelerinden ibaret faaliyetler bütünü, Marx'ın değer kavramına ilişkin kuramının önemi anlaşılmazsa, kapitalist toplumlar için 'mükemmel' bir çözüm olarak ortaya çıkar. Marx, herhalde bu tip bir yanılığın önüne geçmek için, basit yeniden üretimin kapitalist toplumlarda mümkün olmadığını kanıtlamaya çalıştı.

Aynı bölüm içinde, kapitalist üretimin gittikçe genişleyen bir ölçekte yeniden üretildiğine dair saptama, bu cildin en vurucu bulgularından biri. Marx, birinci ciltteki bu vurguyu, herhalde, kapitalist emek sürecinin nedeni olan sömürünün, emekçi ve sermayedar arasındaki tekil ilişkiden kaynaklanmadığını göstermek için yapmıştı. Saptamayı hatırlatmakta fayda var. Ana mesele, hâkim fetiş olan değer modern dünyayı kendine nasıl biat ettirdiğini anlamak. O zaman, emekçi ve sermayedar arasındaki tekil ilişkinin başat toplumsal dinamikleri nasıl ürettiğini ve bu toplumsal dinamiklerin bu tekil ilişkiyi nasıl yeniden ürettiğini ortaya koymak son derece önemli bir sorun. Bu nedenle, birinci ciltteki analizin özne-yapı ilişkisine dair anlatısını bir bütünlüğe erdirdiği yer, bu bölüm.

Öte yandan, ilkel ya da öncül birikim üzerine olan son bölümün bu ciltteki rolünü birçokları anlamakta güçlük çekmiştir. Kanımca, bu son kısım bir 'ek' olmaktan ziyade, esere içkin bir bölüm olarak ele alınmalı, çünkü birinci cildin bu bölüme kadar emeğin homojenizasyonuna ilişkin değinmediği temel konu, emeğin bir değeri olmadığı bir durumda, kapitalist üretim ilişkilerinin toplumsal satıhta belirleyici olup olmayacağı sorusu. Yani nesnelere mütakabiliyeti söz konusu iken (ve bu nedenle, nesnelere için bir piyasa mevcut iken) ve emeğe bu nesnelere karşılık gelen bir değer atfedilmemiş iken, kapitalist üretim ilişkileri toplumda hâkim olabilir mi?

Bu bölüm, işte bu tip bir durumun imkânsızlığına işaret etmek için bu ciltte yerini alıyor. Bu vurguyu da, bir önceki bölümde cevaplanmamış bir soruya cevap vermek için yapıyor: Kapitalist üretim neden artan bir ölçekte genişlemelidir? Bu soru, emeğin değere mahkûm kılınmadığı kolonyal projelerin, başarısızlığa mahkûm olduğunu gösteren bir tartışma ile cevaplanıyor. Emeğe değer biçilmesini hazırlayan somut toplumsal koşullar, emeğin artı-değer ortaya çıkardığı üretim ilişkileri içine doğar. Yani 'artı-değer' yoksa, emeğin 'değeri' de yoktur. Bu durum, emeğin değeri ile ürettiklerinin değeri arasında zorunlu bir mütakabiliyetsizliğin olduğuna işaret eder. Bu mütakabiliyetsizlik, üretim ölçeğinin genişlemesini zorunlu kılan temel nedendir. Bu bağlamda, bu bölümün bir 'ek' değil, bu cildin temel tezinin başat bir unsuru olduğunu görebiliyoruz. Her 'şeyin' bir değerinin olduğu toplumu üretme hedefinin kapitalist üretim ilişkileri için alternatifsizliğini göstermeden *Kapital*'in birinci cildi kendi asli görevini yerine getiremezdi. Yani içinde yaşadığımız toplum, çok radikal bir siyasi projenin ürünüdür.

Bu düşünce akışını takip edersek, *Resultate*'nin neden *Kapital*'in birinci cildine dahil edilmediğini de anlayabiliriz. Mevcut basımlarda bir ek olarak konan bu bölüm, organizasyon kuramı için çok önemli saptamalarla dolu. Örneğin, bu bölümde, Marx, daha sonraları çok vurgulamadığı 'emeğin yoğunluğu' kavramını ortaya atar. Buna göre, üretkenliği, makine (ya da daha genel bir çerçevede üretim organizasyonu) ve emekçi arasındaki tekil ilişkinin ötesine taşıyarak, emekçinin bireysel faaliyeti ile ilişkisi çerçevesinde kurgular. Bu ve buna benzer birçok tartışma, bu bölümü, özellikle emek sürecinin analizi açısından son derece değerli kılar.

O zaman, neden bu bölüm metnin ana gövdesi içinde yer almadı? Bu, *Kapital*'in 'fikri mimarisine' ilişkin tezimi destekleyen bir sorudur. Diğer bir deyişle, daha önceki tartışmalarla birebir alakalı gibi gözükmeyen bir ilkel birikim/kolonyalizm tartışması metinde yer alırken, eğer birçoklarının iddia ettiği üzere, birinci cilt temelde kapitalist emek sürecini kuramsallaştırmak için yazıldıysa, bu analiz için merkezi bir öneme sahip *Resultate*, metinde neden yer almadı?

Bu sorunun cevabı, ancak *Kapital*'in üç cildine bütünlüklü şekilde bakılırsa verilebilir. Birinci cilt, emeğin sermaye ile içine girdiği organizasyonel ilişkiyi kuramsallaştırmak için yazılmamıştı. Bu, genel kuram içindeki temalardan sadece biriydi. Asıl ele alınan mesele, tekil emeklerin emek gücü kavramı içinde toplumsal satıhta somutlanması vasıtasıyla homojen hale getirilmelerinin, genel sermaye birikimi sürecine ilişkin rolünü anlayabilmektir. Bir fetiş olarak değerlerin ortaya çıkması adına bu homojenizasyon süreci olmazsa olmaz bir koşul olduğu için, birinci cilt, bu sürece yoğunlaştı. Emek sürecinin organizasyonel dinamiklerinin incelemesi de, ancak bu genel çaba içerisinde faydalı olduğu oranda eserde yer buldu. Bu nedenle, *Resultate*, organizasyonel dinamiklere ilişkin saptamalarının değerine rağmen eserin dışında kaldı. Bir düşünürün, eserinin iç tutarlılığını sağlamak için böyle bir fedakârlık yapması gerçekten saygı uyandırıcı.

Kapital'in ikinci cildi ise, Marxist kuramcılar için en ciddi bir kafa karışıklığı kaynağıdır. Mandel'i takiben, eserin neredeyse bir üvey evlat muamelesi gördüğünü söylemek mümkün. Kavramsal bir dil kullanılması, kapitalist üretim ilişkilerine dair eleştirel vurguların seyrekleşmesi ve tarihsel örneklerin tutumlu şekilde sunulmaları, birçoklarının bu cilde dair ilgisini köreltir. Bu tutum aslında son derece şaşırtıcı, çünkü bu cilt, birinci ve üçüncü cilt arasında kurulması son derece güç bağlantıları ortaya atarken, kapitalist toplumun temel kurgusuna dair en temel ilişkileri somutlaştırmakta. Bu ilişkiler, değerlerin ortaya çıkmasını sağlayan bir ikinci homojenizasyon süreci bağlamında anlaşılabilir; yani emek süreçlerinin homojenizasyonu.

Bu aşamada, bir hatırlatma yapmakta fayda var. *Kapital*'in birinci cildi, emekçilerin sonsuz çeşitlilikteki faaliyetlerinin birbiriyle mukabil kılınma sürecini kuramsallaştırmakta. Bu sürecin nasıl gerçekleştiğini anlatırken de, bizi bu sürecin, değerlerin hâkim fetiş haline gelmesi için gerekli olduğuna ikna etmeye çalışmakta.

Fakat tekil emeklerin emek gücü olarak homojenleşmesi, bu sürecin tamamlanması için tek başına yeterli değil. Emekçilerin eylemleri ve ürünleri, bir emek süreci içinde birbirleriyle eşdeğer kılınırlar. Toplumda, çok sayıda emek sürecine yaslanan sayısız üretim faaliyeti vardır. Bu emek süreçlerinin birbirine benzeşmediği bir toplumda, emeklerin ve dolayısıyla ortaya çıkan ürünlerin birbiri ile mütakabiliyeti mümkün olmayacaktır.

O zaman, değer kavramının toplumsal ilişkileri şekillendirdiği bir toplumda, emek süreçlerinin de bir homojenizasyon sürecinden geçmeleri gerekir. İkinci cilt, işte bu homojenizasyon sürecinin arkasında yatan nedenleri ve sürecin kendisini anlatır.

Bu cilt, çok daha yalındır. Bu 'suçu', Engels'in üzerine yıkabiliriz belki ve eğer yaşasaydı, Engels de günah keçisi olmaktan herhalde şikayet etmezdi. Fakat yalınlığın tek nedeni, editörün Engels olması değildi elbette. Bu aşamada Marx'ın ilgilendiği konu, emek süreçlerinin

çeşitliliğinin sermaye döngülerinin arasındaki girift ilişkiye nasıl uyum sağladığı meselesi idi. Konunun sadece Marx için değil, tekil sermayedar için de karmaşıklığı ortadadır. En üst soyutlama seviyesinde ifade edilen bir para-sermaye biçimi (örneğin, ikinci seviyeden bir türev) ile on kişinin çalıştığı bir atölyede üretilen bir pijama arasındaki mütakabiliyet nasıl sağlanmakta? Mesele, bununla sınırlı kalmıyor, çünkü aynı para-sermayenin kaynağı olduğu düşünülen başka bir coğrafyada planlanan (henüz gerçekleşmemiş) bir petrol rafinerisine (ya da projesine) ilişkin emek süreci ile pijamayı meydana getiren emek süreci arasında bir özdeşlik kurulamadığı taktirde ne pijamanın, ne petrol rafinerisinin, ne petrol rafinerisi projesi üzerinden yaratılan türevin, ne de çıkarılması ümit edilen petrolün değeri hakkında bir 'değerlendirme' yapma imkânı kalıyor. Kısacası, farklı emeklerin farklı emek süreçleri içinde gerçekleştirdikleri faaliyetlerin arasında bir özdeşlik kurulabilmesi, değer kavramının kapsayıcı hale gelmesi için kritik bir öneme sahip. O zaman, bir sonraki soru, bu özdeşliği kuran toplumsal sürecin niteliği ve özellikleri olsa gerek.

Tam da bu nedenle, *Kapital*'in ikinci cildi, farklı sermaye biçimlerinin bir tarifi ile başlar. İkinci cildin birinci bölümü, bize, sermayenin sadece emeği işe koyan para olmadığını, üretimde kullanılan ve üretimin neticesinde ortaya çıkan nesnelere de sermaye olduklarını/olabileceklerini anlatır. Bu, aslında son derece yalın ve basit bir saptama olarak görülebilir. Değeri temsil eden her 'şey', emeği işe koşabilmelidir. Fakat bu farklı sermaye biçimlerinin birbirleriyle kurmaları beklenen özdeşlik kendiliğinden ortaya çıkmayacaktır. Her sermaye biçiminin kendine has döngüleri mevcuttur. Para, kendiliğinden bir aşınmaya maruz kalmaz, çünkü tanımı gereği, değeri muhafaza edeceği varsayımı üzerinden parayı kullanırız. Diğer taraftan, para, üretim faaliyeti sayesinde niceliksel bir değişime maruz kalır. O zaman, paranın muhafaza ettiği değer, üretim faaliyetinden bağımsız ele alınamaz. Öte yandan, bu üretim faaliyetinde kullanılan nesnelere de kendine has bir döngüsü mevcuttur. Sürekli genişleyen bir faaliyetler kümesinden bahsettiğimiz için, paranın değeri muhafaza etme işlevi ile bu genişleme eğilimi arasında bir zıtlık söz konusudur. Üretim faaliyetinin sonucu olan metalar ise, paranın tam aksi istikamette sürekli olarak değer yitirmektedir. Metalar, eskir, çürür ve daha da önemlisi tüketilir.

Diğer bir deyişle, bu 'şey'lerin hepsi, emeği üretime koşturmak için kullanılabilir. Bu nedenle, sermayenin farklı biçimleri olarak tanımlanırlar. Fakat gördükleri işlev nedeniyle, farklı şekillerde yeniden üretilirler . Bu yeniden üretimin koşulları üç farklı döngü içinde tarif edilir.

Döngülerin arasındaki ilişkiler, üretim ve gerçekleşme mecralarında sermayenin içine girdiği devir içinde somutlanır. Bu konu, ikinci cildin ikinci bölümünde ele alınıyor. Bu kritik öneme sahip bölüm, hem ilk bölümdeki kavramsallaştırmanın fiili üretim içerisindeki işlevini açığa çıkarır hem de değer, toplam toplumsal sermayenin ortaya çıkış sürecinde neden üretim faaliyetlerini birbirine benzeştirdiği (ya da benzeştirmesi gerektiği) sorusuna cevap aranan üçüncü bölümün temellerini atar.

Buna göre, farklı sermaye döngülerinin her biri, üretim faaliyetinin zamansal organizasyonunu şekillendiren farklı etkiler ortaya çıkarır. Sermayedar, döner sermaye kullanmak zorundadır. Bu nedenle, para-sermaye döngüsünün dinamiklerine uyum sağlamalıdır. Borçlandığı para biriminin diğer para birimleri ile olan ilişkisi, faiz oranlarındaki değişimler, borçların vadesi gibi kendi kontrolünün dışındaki gelişmeler üretimin içkin bir ögesi olur. Diğer taraftan, sabit sermaye

döngüsünün kendine has koşulları vardır. Kullandığı ekipmanın fiili aşınma hızı ve teknolojik gelişmelerin sürati, tekil sermayedarı birçok gerilimin içine iter.

Bu üç sermaye döngüsünün etkileşimlerinin bir sonucu olarak, sermayenin hangi hızda devrini tamamladığı sorusu, üretimde canlı emeğin ne oranda kullanılacağı sorusunu kritik hale getirecektir. Bu aşamada, Marx, değişmeyen ve değişken sermaye kavramlarını ortaya atar. Genel çerçevenin tekil sermayedar ve işçiler arasındaki ilişki üzerine kurulu olduğunu düşünen okur için, bu, metnin kurgusuna dair yeni soru işaretleri oluşturur. Bu iki kavramın ilk defa burada takdim edilmesi, aslında çok da şaşırtıcı değil, çünkü ikinci cildin cevaplamaya çalıştığı temel soru, farklı üretim faaliyetlerinden tekil bir değer nasıl ortaya çıktığı. O zaman, makinenin ve yaşayan emeğin hangi kompozisyonda üretime dahil olduğu sorusuna, üç sermaye döngüsünün arasındaki ilişki bağlamında cevap verilebilir. Yaşayan emeğin üretim faaliyetindeki kullanım oranı (yani sermayenin organik kompozisyonu), sermayenin devri içinde farklı sermaye döngüleri arasındaki ilişkilerin bir sonucudur. Ve bu oran, ancak sermayenin birikimini sağlayan bir artı-değer oranının muhafaza edilebildiği müddetçe sabit kalır. Bu son derece vurucu saptamalar, tekil sermayedarların idare ettiği birbirinden çok farklı emek süreçlerine yaslanan sayısız üretim faaliyetinin, sermaye birikimi süreci içinde değeri ortaya çıkaracak şekilde birbirlerine benzeştiklerini ortaya koymakta.

Diğer bir deyişle, Marx, eğer farklı sermaye döngülerini kuramsallaştırmamış olsa idi, farklı sermayedarların hükmettiği emekler arasında neden ve nasıl bir özdeşlik ortaya çıktığını açıklayamazdı. Bu döngülerin arasındaki ilişkilerin oluşturduğu bağlamda hareket eden tekil sermayedarlar, bu bağlamın ortaya koyduğu koşullar içerisinde, kendi üretken faaliyetleri ile diğerleri arasında bir özdeşliği kabul etmek zorunda kalırlar. Kalmazlarsa, el koydukları artı-ürünün, artı-değer haline gelmesi imkânsız hale gelir, çünkü değer kavramı, böyle bir durumda toplumsal geçerliliğini yitirir.

Demek ki, bu cildin ilk bölümünde birbirini takip eden döngüler ve ikinci bölümünde ise eşzamanlı olarak takınılan formlar olarak ele alınan sermayenin farklı biçimleri arasında bir ilişki tarif edilir. Bu ilişki, tekil üreticilerin üretim faaliyetlerini şekillendirmektedir. Bu şekillendirme, temel olarak, değişmeyen sermaye ile değişken sermaye ve daha yerel ölçekte sabit sermaye ile döner sermaye arasındaki oransallıklar vasıtasıyla kendini görünür kılar. Bu sayede, farklı emek süreçleri homojen bir hal alma eğilimi gösterirler. Bu eğilimin önemli göstergelerinden biri, öncelikle tekil sektörler içindeki üretim faaliyetleri arasındaki benzeşme ile sektörler arasında üretken sermaye akışını sağlayan standardizasyondur. Metalar, bu ilişkilere şahitlik eden abideler olarak etrafımızı sararlar. Genel olarak her arabanın dört pistonu, her çatalın dört dişi olur; inşaat demirlerinin genişliği ve dikiş makinelerinin ayaklarının biçimi standart hale gelir. Bilgisayarların işletim sistemleri bir elin parmaklarını geçmeyecek sayıdadır; bir ülkeden aldığımız traş makinesi, prizin biçimi ve elektriğin voltajı farklı bile olsa her ülkede çalışır. Bu bağlamda, bir ikinci önemli gösterge ise, üretim faaliyetlerinin coğrafi dağılımının rastgele değil, bugünlerde *Küresel Kuzey* ve *Küresel Güney* olarak tariflenen iki farklı (homojen) yeri oluşturacak şekilde gerçekleşmesidir. Kısacası, üretim yerleri ve coğrafyalarına ilişkin açıklanması gereken bir benzeşme eğilimi mevcuttur.

Ve bu benzeşme eğilimi, toplam toplumsal sermayenin yeniden üretimi ve dolaşımı için hayati öneme sahiptir. Bu eğilim, Marx için o kadar merkezi bir yer tutuyordu ki, ikinci cildin üçüncü

ve son bölümü, toplam toplumsal sermayeyi, Quesnay'den ödünç aldığı *Üretim Departmanları* kavramı ile kuramsallaştırdı.

Bu tercih de, birçokları için gariptir. Gelişigüzel bir seçim gibi gözükmektedir. Bazılarına göre, Marx'ın konuya hâkim olmaması, bu tercihin nedenlerinden biri olabilir. Bu minvaldeki yorumlara katılmıyorum. Evet, toplam toplumsal sermayenin analizi, birçok farklı metaforla yapılabilir ve hâlâ yapılabilir. Yani Marx'ın seçtiği şemayı kullanmak zorunda değiliz. Fakat burada önemli olan, metaforun formel yapısının kapsayıcılığı ya da iç tutarlılığından ziyade, metaforun temel amacı.

Marx, *Kapital*'in ikinci cildinin bu son bölümünü, toplam toplumsal sermayenin nasıl farklı iki üretim departmanında somutlandığına ve bu departmanlar arasındaki ilişkinin niteliğinin ne olduğuna dair bir tartışmaya ayırır.

İçkin varsayım şudur: Üretim araçlarını üreten sektörler ve tüketim nesnelerini üreten sektörler, bu iki kategori içinde, üretim faaliyetlerinin niteliği açısından, yani değişken ve değişmeyen sermaye arasındaki oran bağlamında benzeşmektedir. Bu iki kategori arasındaki fark, her bir kategori içinde kalan sektörlerin, üretimin iki başat ögesi olan değişken sermayenin ve değişmeyen sermayenin her birinin yeniden üretimini sağladıkları için somut bir ayrıma işaret eder. O zaman, temel mesele, bu benzeşen sektörlerden oluşan birinci kategorinin (ki buna, Departman 1 diyebiliriz), ikinci kategori (ya da Departman 2) ile olan ilişkisidir. Her iki Departman, kendine has üretim koşulları içinde belli bir üretkenliğe sahiptir. Bu üretkenlik oranları (ve bu oranların değişimi) arasında bir kopukluk gerçekleşirse (ki gerçekleşmemesi için hiçbir neden yoktur), okurun tanıdık olduğu 'krizler' ortaya çıkar.

'Kriz' meselesi, Marxistler'i uzun zamandır meşgul ediyor ve etmeli de. Fakat okurun dikkatini, bu cildin genel kurgusuna çekmek istiyorum. Marx, kanımca, bu cildi, bir 'kriz kuramı' ortaya atmak için yazmadı. Tekrarlamak gerekirse, bu tip bir fikri ortaya atmak için, bu tip bir kavramsal bagaja da gerek yok zaten. Farklı sektörler arasındaki üretkenlik farklarını vurgulamak, bu tip bir sonuca ulaşmak için yeterli olur.

Buradaki asıl mesele, bahsedilen iki Departman'ı ortaya çıkaran süreçleri anlayabilmek. Bu süreçlerin tekil üretim faaliyetleri arasında benzeşmeye yol açan bir eğilim yarattığını iddia etmek, bu bağlamda, çok daha çarpıcı bir saptamayı ortaya çıkarıyor. Sermaye birikiminin devamı, tekil üretim faaliyetlerinin bir Üretim Departmanı ortaya çıkarabilecekleri oranda benzeşmelerine bağlı, çünkü bu tip bir benzeşme olmadan, faaliyetler arasındaki özdeşlik kurulamıyor. Bu nedenle de, üretilen şeylerin arasındaki özdeşlik ortadan kalkıyor. Bu da, değer adlı fetişin, toplumsal bir gerçeklik haline dönüşmesinin önünü keser.

O zaman, *Kapital*'in ikinci cildi, kapitalist üretim ilişkilerinin hâkim olduğu bir topluma dair bir ikinci homojenizasyon eğilimini tarifler. Hatırlatmak gerekirse, birinci ciltte bahsedilen eğilim, tekil emekleri homojen bir emek gücüne indirginmesine yol açar. Bu sayede, tekil sermayedar, üretim faaliyetinin sonucunu değer olarak ifade edebilir. İkinci ciltte ise, farklı üretim faaliyetlerini barındıran sektörlerin bir Departman bünyesinde homojenleşmelerine şahit oluyoruz. Bu süreç, değerın toplumsal satıhta bir gerçeklik olarak kabulü ve dolayısıyla, sermaye birikiminin devamı için, toplumun gittikçe büyüyen bir kesiminin ücretli emeğe dahil olmaları (yani emeklerinin homojenleşmesi) kadar hayatidir. *Az gelişmişlik* kavramının uzun yıllar

Marxistler'i meşgul etmesine rağmen, bu sonucun, Marxist yazında es geçilmiş bir saptama olduğuna inanıyorum.

Buradan hareketle *Kapital*'in üçüncü cildine baktığımızda, bu cildin ilk iki cildi ne şekilde tamamladığını görürüz. İlk iki ciltte anlatılan süreçler (yani tekil emeklerin emek gücü biçiminde homojenizasyonu ve tekil emek süreçlerinin iki Üretim Departmanı halinde homojenizasyonu yönünde çalışan süreçler), kapitalist üretimin bütünlüğünü ortaya koyamazlar, çünkü bu süreçleri birbirleriyle bağlantılandıran parça eksiktir: Tekil sermayelerin, değeri oluşturacak şekilde bütünleşmelerini sağlayan süreç.

Kapital'in üçüncü cildi, bunu, 'bir bütün olarak kapitalist üretim süreci' olarak tarif etmekte. Bir taraftan, kapitalist üretimin amacı ve sonucu, değer olarak adlandırdığımız fetiş toplumsal çerçevede inşa etmektir. Diğer taraftan, bu fetiş, kapitalist üretim sürecinin organizasyonel, sektörel ve bölüşümsel özelliklerini şekillendirecektir ki bu konular sırası ile bu eserin her bir cildinin temel temalarını oluştururlar. Üçüncü cildin, formel olarak yoğunlaştığı konu, bu bağlamda, bölüşüm meselesidir. Ortada son derece benzeşmiş emeklerin ürettiği bir artık-ürün vardır. Ayrıca, bu artık-ürünün ortaya çıkma süreci içinde üretim faaliyetleri arasında bir benzeşme olması yönünde ciddi baskılar mevcuttur. Fakat bu artık-ürün, henüz artı-değer değildir, çünkü değer, hâlâ toplumsal bir somutluğa ulaşmamıştır. Bunun olabilmesi için, artı-değerin kâra dönüşmesi gerekmektedir.

Bu bağlamda, kâr, artı-değerin sembolik olarak cisimleşmiş halidir. Bu hali kazandığında, değer, neredeyse elle tutulabilir bir niceliğe dönüşür. Para formunda, somut nicelikler, meblağlar olarak ifade edilebilir. Bu aşama ile birlikte, değer, tekil üretim faaliyetleri içinde sermayedar ve emekçi arasında gelişen ve diğer toplumsal süreçlerden soyutlanmış bir güç ilişkisinin bir ifadesi olmaktan çıkar. Benzer şekilde, değer, farklı üretim faaliyetlerinin arasındaki işbirliği ve rekabet ilişkisinin belirleyicisi olmanın da ötesine geçer. Kâr olarak ifade edilebildiği nisbette (artı) değer, toplumsal iktidarın belirleyicisi haline gelir. Ancak bu aşamadan sonra, artı-değer sömürsü, tekil failler arasındaki bir ilişki olmaktan çıkar ve toplumsal bir nitelik kazanır.

Bu sonucu, hayali bir örnekle açalım: Basit yeniden üretimin hâkim olduğu bir toplumu düşünelim. Bu toplumda, mübadele ilişkileri ve ücretli emek hâkimdir. Emekçiler, emek güçlerini para karşılığında satarlar. Sermayedarlar, emekçileri işe koşar, emek sürecini kontrol eder ve üretilen metaları piyasada satar. Fakat (tam rekabet koşullarının geçerli olması, devletin üretim koşulları ve fiyatlara doğrudan müdahalesi veya emek hareketliliğinin kısıtsız olması gibi) herhangi bir nedenden, kâr oranı sıfırdır ve artı-değer söz konusu değildir. Sermayedarlar, sadece kendi istihdam ettikleri işçilere ödediklerine yakın bir ücret kazanmaktadırlar.

Bu tip bir toplumda, metaların ve emeğin para ile ifade edilen bir fiyatı olmasına rağmen, değer kavramı geçerli bir toplumsal kategori değildir. Metalar ve emek arasındaki kıyaslanabilirlik ve özdeşlik, niceliksel bir ilişkiden ibarettir. Metalar tüketilirler, emek harcanır/kullanılır. Birikim olmadığı müddetçe, değer, yalnızca tekil metalara dair tekil bir takıdır. Kimsenin kişisel birikim yapmadığı bir dünyada, bu takılar, insanlar arasındaki toplumsal ilişkiler üzerinde bir belirleyiciliğe sahip olamazlar. Fetiş, toplumsal ilişkileri cisimleştiren bir soyutlamadır. Herkesin yaklaşık olarak aynı metalara sahip olduğu bir toplumda, bireysel ilişkiler arasında meta sahipliği üzerinden bir tahakküm ilişkisinin gelişmesini beklemek gerçekçi olmaz. Bu nedenle, bu döngüsel fikrin en başına geri geliriz: Olmayan bir ilişkinin fetiş de olmayacaktır.

Burada, artı-değer kavramının önemini ilk defa kavrayabiliyoruz. Yani üçüncü cilt elimizde olmasa idi, artı-değer kavramının Marx için toplumsal niteliğini netleştiremezdik. Artı-değer kâra dönüşerek, metaların, üretim faaliyetlerinin ve emekçilerin tekil özelliklerinden soyutlanabilen bir birikim kavramının toplumsal olarak kabul görmesini sağlar. Biriken 'şey' nedir? Metalar mı, para adı verilen semboller mi, fiziki ürün mü? Bu sorunun tek bir cevabı olmadığı gibi, net bir cevabının da olmaması gerekir. Aynı anda hepsidir ve hiçbiridir. Biriken şey, sermayedir; yani emeği işe koyabilme gücü. Sermaye, değerın temsilidir. Artı-değer olmadan, sermaye ortaya çıkamaz. O zaman, artı-değer kavramının toplumsal geçerliliği olmadığı bir durumda, değer kavramının analizinin ontolojik bir tartışmanın ötesinde bir anlamı yoktur (ki Marx, bu tartışmayı *Grundrisse*'de yapıyor).

Bu nedenle, emekçi ve sermayedar arasındaki tekil ilişkinin yansıması olan artı-değerin kâr olarak ifade edilmesi, değer kavramının toplumsal düzlemde belirleyici hale gelmesinin başat koşuludur. Değer bir kez bu toplumsal belirleyiciliğe erişti mi, sermaye kavramı toplumsal bir geçerlilik kazanır. Bu sayede, sermaye, kendini artı-değer biçiminde üreten emeği yine kendisini üretmesi için işe koyabilir.

Bu çerçeveden bakılınca, üçüncü cildin fikri mimarisinin ne kadar yalın olduğu ortaya çıkar. Artı-değerin kâra ve artı-değer oranının kâr oranına dönüşümü, ilk ele alınan temadır. Buradan, tekil kârların ortalama kâra dönüşümü konusuna geçilir.

Üçüncü cildin ikinci kısmında ele alınan bu mesele, kanımca, bu cildin en vurucu ve merkezi teması. Burada, birbirinden çok farklı emek süreçleri içinde birbirinden çok farklı emekçiler tarafından üretilen metaların ilk defa birbirleriyle özdeş kılınmalarına imkân veren bir süreç tarif ediliyor. Kârlar mübadele ilişkileri vasıtasıyla homojenize olur ve birbirinden çok farklı eylemler ve şeyler, bu sayede birbirleri ile bir özdeşlik ilişkisi içinde tanımlanır. Buradaki temel mesele, rekabetin temel ilkeleri ya da ücret belirleniminin koşulları değildir. Merkezi tez, artı-değerin kâr olarak ifade edilmesinin ve tekil sermayelerin elde ettiği tekil kâr oranlarının genel bir kâr oranı olarak homojenize olmaları sonucunda, dünyada düşünebileceğimiz her türden üretim faaliyetlerinin arasında ve bu faaliyetleri gerçekleştiren emekçiler arasında niceliksel bir özdeşlik kurulabilmesinin artık mümkün hale gelmiş olmasıdır.

Ve bu özdeşlik, yalnızca toplumsal olarak belirleyici değildir, aynı zamanda tekil emekçi için son derece somut ve makul bir iddiadır. Emekçi, üretim faaliyetlerinin sonucunun bir kâr oranı olarak ifade edilmesi ile birlikte farklı faaliyetlerin bu soyutlama seviyesinde özdeş hale geldiğini görür ve kendi emeğinin bir 'değeri' olduğuna inanır. Kendisi çok üretirse, benzer bir meta üreten başka bir işletmeye göre daha fazla kâr elde edilecektir. O zaman, kendi faaliyetinin niceliksel olarak (yani belli bir paraya denk gelen) bir 'değeri' mevcuttur. Her tekil işletmenin karşılık vermesi gereken baskın bir kâr oranı mevcut olduğuna göre, her emeğin ve her metanın da bir 'değeri' vardır.

Üçüncü cilt, daha sonraki bölümlerde, kâr oranlarının eşitlenmesine etki eden süreçleri tarif ediyor. İlk olarak, bu eşitlenme sürecinin genel sonuçlarını inceleyen üçüncü bölüm geliyor. Kâr oranlarının azalma eğilimi yasasının ortaya konduğu bu bölüm, *Kapital*'in herhalde Marxistler'i en fazla uğraştırmış kısmı olsa gerek.

Bu bölümün genel anlatı içinde iki açıdan büyük önemi var. Birincisi, Marx, *Kapital*'in bütünlüğü içerisinde 'kriz' kavramına en görünür atfı bu bölümde yapmakta. Yani ilk ciltte emekçilerin bir toplumsal sınıf bünyesinde homojenize olarak siyasi inisiyatif üstlenme potansiyeline vurgu yapılmasına rağmen ve ikinci ciltte Üretim Departmanları arasındaki dengesizliğin birikim sürecini sekteye uğratabileceği saptamasına karşın, bu bölüme kadar, *Kapital*'de krize ilişkin bu kadar açık bir kuramsallaştırma kaygısını görmüyoruz. Yani *Kapital*'de üç farklı kriz kuramı var, fakat Marx, sadece bu üçüncüsünü yani kâr oranları ile ilgili olanı ön plana çıkarıyor.

Bu durum da, elbette birçoklarının kafasını kurcaladı ve kurcalamaya devam etmekte. Bu konudaki yazın o kadar geniş ve kâr oranlarının *gerçekten* bir düşme eğilimine sahip olup olmadığını anlamak için o kadar fazla empirik çalışma var ki meseleye bu önsözün kapsamı içinde değinmek bile konuya yoğunlaşmış olanlara ciddi bir haksızlık olur.

Fakat tezim bağlamında, bu konunun neden bu ciltte ele alındığına dair bir açıklama getirmek zorundayım: Kâr oranlarının düşüşü, kapitalist üretim biçiminin sistemik krizini getirebilecek tek süreçtir, çünkü kâr oranlarının 'sıfıra' yakınsaması, bir fetiş olan değer toplumsal olarak sorgulanmasını sağlayabilecek ve bu üretim ilişkilerinin içinden çıkan temel süreçtir.

Bu ifadeyi netliğe kavuşturmak gerekiyor. Kapitalist üretim ilişkileri, her 'şeyin' bir değeri olduğu varsayımı üzerine kurulu. Bu varsayım olmadığı sürece, emeği, değer para gibi herhangi bir temsili ile işe koyabilmek ve bu işe koyma sürecinin üretim ilişkilerinin belkemiğini oluşturmasını sağlamak mümkün değil. Her 'şeyin' değerinin olduğu varsayımı, ancak değerlerin sermaye biçiminde birikebildiği oranda toplumsal olarak kabul edilebilir hale geliyor. Yani değer fetişi, sermaye birikimi devam ettiği sürece somut toplumsal ilişkilerde karşılığını buluyor ve sorgusuz şekilde kabul ediliyor.

Kâr oranlarının sıfıra yakınsadığı bir durumda, sadece birikim süreci tıkanmıyor, birikimin hedefi olan 'daha fazla' değere ulaşmanın imkânı ortadan kalkıyor. Bu sayede, değer fetişi sorgulanmaya başlıyor. "‘Şey’lere değerini veren nedir?" sorusu, akademik bir tartışma olmaktan çıkıp, üretim ilişkilerine içkin hayati bir meseleye dönüşüyor. Bu soruya mevcut konjonktür içinde anlamlı bir cevap verecek kurumsal yapılar inşa edilemediği ve mevcut üretim ilişkilerine alternatif toplumsal ilişkileri geliştirmeye istekli ve muktedir toplumsal bir özne (proletarya) ortaya çıktığı durumda ise, kapitalist üretim ilişkilerinin ilgası siyaseten ilk defa mümkün hale geliyor.

Bu durum, elbette birinci ciltte anlatılan öznenin ortaya çıkışı ve ikinci ciltte anlatılan üretim şebekesinin doğması ile elele giden bir sürece işaret eder. Yani proleterleşme ve sektörel üretkenlikler arasındaki oransızlıklar, değer ilgasının somut koşullarını ortaya çıkarır ve değer ilgasını mümkün kılar. Fakat buradaki temel vurgu, değer fetişinin sorgulanmadığı bir toplumsal bağlamda, ilk iki sürecin, mevcut üretim ilişkilerinin topyekün ilgasına yol açmasını gerektiremeyebileceğidir. Kısacası, bir yerlerde birileri tarafından kâr edildiği sürece, insanlar, her 'şeyin' bir değeri olduğu fikrini sorgulamak istemeyeceklerdir, çünkü bu fikri yadsımak, kendi (sahip oldukları) 'değer'lerini yadsımak anlamına gelecektir.

Bu nedenle, kâr oranlarının düşme eğilimine dair yasaya burada yapılan vurgu, Marx'ın *Kapital*'deki genel arayışı ile son derece uyumludur. Marx, Engels ile birlikte yazdığı *Komünist*

Manifesto'da birçoklarının değindiği üzere, yoksulluğun insanları siyaseten harekete geçireceğine vurgu yapmaktaydı. Bu da, anlamlı bir vurgu idi, çünkü bu eser, siyasi bir 'manifesto' idi.

Fakat daha sonraları, kapitalist toplumun tarihsel etnografisi üzerinde çalışırken, yoksulluğun insanları harekete geçiren temel sıkıntı olduğu fikrinin bir başka fikirle tamamlanması gerektiğini gördü. Evet, yoksulluk insanları harekete geçirecekti. Ama deneyimlenen yoksulluğa karşı gelişen isyanın, kapitalist üretim ilişkilerin ilgasını getirecek bir siyasi arayışa dönüşmesi için, aynı zamanda kapitalist üretim ilişkilerinden çıkan değer adlı fetişe dair bir farkındalık oluşmalıydı. Bu toplumsal farkındalık, yoksulluk deneyiminin yanı sıra, tüm üretim ilişkilerinin üzerine oturduğu, her 'şeyin' bir değeri olduğu varsayımının toplumsal geçerliliğinin sorgulanmasını içermekteydi. Bu sorgulama da, ancak bu fetişin somut temsili olan kâr oranının sifra yakınsadığı bir durumda mümkün olacaktı.

İşte bu nedenle, kâr oranlarının düşme eğilimine dair yasa, Marx'ın 'sistemsel kriz' beklentisinin belkemiğini oluşturur. Yani buradaki sorunsal, bu 'yasa'nın empirik geçerliliği değil. Bu eğilimin, kapitalist toplumun ürettiği iktisadi ve siyasi kurumsal önlemlerle örselenme ihtimalinin olup olmadığı sorusu da, Marx'ı çok ilgilendirmemişti. Marx'ın buradaki temel amacı, kâr kavramının toplumsal olarak sorgulanmadığı bir durum olmadan, tek başına yoksulluk ve işsizliğin siyasi bir alternatif için yeterli güdülenme yaratmayacağı savını temellendirmektir.

Bu bölümün benim metodik çabama ilişkin çok daha önemli bir ikinci sonucu ise, bu yasanın ifade edilmiş biçiminde yatıyor. Marx, bu yasayı birbirine zıt etkilerin bir bileşimi olarak tarif ediyor. Eğilim, kâr oranlarının homojenleşmesi eğilimidir. Yani eğilim olarak tariflenen, kâr oranının düşmesi veya yükselmesi değil, daha temel bir mesele olarak, kâr oranlarının eşitlenmesidir. Bu eşitlenme olduğu oranda, düşme doğal olarak gerçekleşir.

O zaman, asıl konu, bu 'eşitlenme eğilimine' etkide bulunan etmenleri ortaya koymaktır ki işte tam olarak burada, Marx'ın *Kapital*'inin argümantasyon biçimine dair çok somut bir ipucu yakalıyoruz. Kapitalist üretim biçimi, otomatik yasalar tarafından belirlenen koşullar içinde devam eden bir 'sistem' değildir. Çok sayıda sınıfsal ve bölgesel fail vardır. Bunlar, farklı üretim alanlarında farklı faaliyetler içindedirler. Her birinin, mübadele ilişkilerini manipüle etmekten ve kendi lehine bir 'piyasa' oluşturmaktan çıkarı vardır. Bunun dışında, beşeri coğrafyaya ilişkin birçok faktör de işin içine girer ki, bunların en önemlisi nüfusun büyüme hızıdır.

Şimdi, bu tip konular, kapitalist üretim biçimine has siyasetin belkemiğini oluşturuyorsa, mevcut çağdaki birikim sürecinin nitelikleri de bu siyaset tarafından belirlenecektir. O zaman, kâr oranlarının eşitlenme eğiliminin ne seviyede gerçekleşeceği ve dolayısıyla kâr oranlarının düşüp düşmeyeceği sorularının cevabı, kuramsal bir değerlendirmenin içinden değil, o günün somut siyasi ilişkilerinin analizinden çıkabilir.

Bu nedenle, *Kapital*'in üçüncü cildinin üçüncü bölümü, sadece kapitalist üretim ilişkilerinin 'sistemsel krizi'nin temel koşulunu anlatmakla kalmamış, bu koşulun gerçekleşmesinin dönemin siyasetinin niteliklerinden geçtiğini de iddia ederek uzun zamandır zihinleri kurcalayan 'devrimin objektif ve sübjektif koşulları'na ilişkin yarı-epistemolojik tartışmaya dair Marx'ın pozisyonunu netleştirmiştir.

Bu cildin, bundan sonraki kısımları ise, tezin genel akışında geriye kalan en büyük boşluğu doldurur: Birebir emeğin ürünü olmayan ‘şey’lere nasıl değer biçildiği sorusuyla.

Bu ‘şey’ler, elbette para ve toprak idi. Dördüncü bölüm, bunlardan birincisinin birikim sürecinde oynadığı katalizör rolünü tarif etmekte. Beşinci bölüm ise, kâr ile faiz arasındaki ilişkiyi kuramsallaştırarak, paranın aynı anda hem bir sermaye biçimi hem de değer bir somutlayıcısı olarak nasıl işlev gördüğünü açıklamakta.

Altıncı bölümde, toprağın ‘değer’ kazanmasını sağlayan toplumsal süreçlerin incelendiğini görüyoruz. Bu süreçler, üretim faaliyetlerinin toplumsal niteliklerinin analizi ile eşgüdümlü ele alınıyor. Bu bağlamda, farklı toprak parçalarının değerlendirme süreçleri arasındaki farklar açıklanabiliyor. Fakat bu anlatı, toprağa değerini veren şeyin ne olduğu sorusuna ilişkin nihai bir cevap sunmuyor. Kanımca, bu cevap, bu bölümün eserin genel yapısı içerisinde aldığı yer bağlamında içkin şekilde veriliyor: Toprağın değerinin olduğu fikri, değer fetişinin toplumsal bağlamda geçerliliğini sağlayan temel bir öğedir. Kapitalist toplumda bireyler, kendi emeklerinin ve etrafında geri kalan her şeyin, yani doğanın ve doğanın görüntüsü olan toprağın bir değeri olduğuna ikna oldukları sürece değer kavramının genel geçerliğine inanırlar. Bu bağlamda, mesele, bu kurguya, sadece emekçileri değil aynı zamanda sermayedarları da inandırmaktır. Bu inancın ortaya çıkışının tarihsel koşullarını da, *Kapital*’in birinci cildinin son bölümündeki ilkel birikim sürecine dönük tartışma tarif eder.

Bu cildin son bölümü, bölüşüm sürecinin temel mekanizmalarını anlatırken önceki bölümlerde para ve toprağa ilişkin saptamaları toparlar. Bu son bölümün tamamlanmamış olması, kanımca, *Kapital*’in fikri mimarisine dönük uzun bir tartışmaya da ışık tutuyor: *Kapital*’in ‘aslında’ kaç cilt olarak tasarlandığı sorusu.

Öncelikle, okurun farkına vardığı üzere, burada, bu eserin tamamlanmış olduğunu iddia ediyorum. Bu iddiamı da, bu eserin temelde, birbiriyle ilişkili üç farklı toplumsal eğilimi tariflemek için yazıldığına dair savım temellendiriyor. Yani değer fetişinin toplumsal üretim ilişkilerinde merkezi hale gelmesini sağlayan dinamiklerin bu üç eğilimden çıktığını düşünüyorum.

Bu iddiamı, üç şekilde savunabilirim. Birincisi, diğer iddia edildiği üzere planlanan altı ciltlik yapının tematik dağılımı ile elimizdeki ciltlerdeki konunun ele alınış biçimi arasında ciddi bir kopukluk var. Eğer Marx’ın belli bir dönemde bahsettiği o altı ciltlik eser, bahsettiği plana göre yazılsaydı, elimizde bugün üç sınıfı temsilen üç cilt (sermaye, toprak sahibi sınıf ve ücretli emek) ve bu üç sınıfın içinde yer aldığı bağlamı belirleyen faktörlere ilişkin (krizler, devlet ve dış ticarete dair) yazılmış bir ikinci üç cilt olurdu. Bu tip bir düşünce pratiği ile elimizdeki eserin, benim anladığım hali ile, tezi kurma biçimi arasında ciddi bir ilişki gözüküyor. Bir ikincisi, *Grundrisse*’nin yapısını merkeze oturttuğumuzda, *Kapital*’in bu halinin *Grundrisse*’deki düşünce sistematığı ile olan uyumunu görebiliyoruz. *Grundrisse*, iddia edilen o altı ciltlik eserdeki tematik yaklaşımı yansıtmıyor. *Kapital* de, bir ‘kapitalizm atlası’ değil. Bu eser, kapitalist üretim ilişkileri içinde zaman ve mekân kavramlarının, değer kavramının emek ile olan ilişkisinin, sınıflar arasındaki çelişkinin ve sermaye birikiminin genişleme eğiliminin incelendiği bir öncül tarihsel etnografik çalışma. Üçüncü ve son olarak, Marx, eğer bu bahsettiği üç cildi yazmaya gerçekten niyetlenseydi, elimizde somut bazı taslakların kalması gerekirdi. Taslak olarak

gösterilen el yazmaları ile elimizdekiler arasındaki, sadece tezin yapısı değil, aynı zamanda ölçek bağlamında da çok ilişki yok. Bu nedenle, ‘*Kapital*, aslında bitmemiş bir eser, aslında yarısı bile tamamlanmadı’ tezini, Marxologlar’ın çalışma alanına saygısızlık etmeden bir tarafa koyup, elimizde mevcut olan materyalin bütünlüğü içinden çıkan yapıyı incelemek, kanımca, daha üretken bir çaba olacaktır.

Diğer taraftan, “eğer devlet, dış ticaret ve kriz üzerine o planlandığı iddia edilen ciltler yazılsa ne olurdu” sorusunu sorduğumuzda da, üçüncü cilt bize rehberlik etmekte. Bölüşüme ilişkin olan tamamlanmamış bölüm, Marx’ın kafasında açmak istediği çokca konu olduğunu gösteriyor. Bu açıdan bakıldığında, devlet, dış ticaret ve kriz konularının üçüncü cilt eğer tümüyle bitirilseydi, bu ciltte yer alması hiç şaşırtıcı olmazdı. Kriz konusu, zaten kâr oranlarının düşme eğilimi yasası bağlamında kapsayıcı şekilde ele alınıyor. Sınıfların üretim ilişkileri içinde aldıkları pozisyon bağlamında değerler ortaya çıkma sürecinin incelendiği bu cildin ilk beş bölümünden sonra, devlet ve dış ticaret konuları bu tartışmaya rahatlıkla dahil edilebilirdi.

Zaten üçüncü cildin yazımı, bu ‘altı cilt’ fikrinin ortaya atıldığı zaman diliminin akabinde gerçekleşiyor. Bu açıdan bakıldığında, Marx’ın fetiş hâkim kılan etmenleri kuramsallaştırma çabasının, bu bahsedilen temalara yoğunlaşmaktan daha önemli gördüğü açığa çıkıyor. Birinci cildi mükemmelleştirmek için çabalarırken, üçüncü cilt için planlandığı iddia edilebilecek görelilik olarak tali konular da, herhalde bu nedenle rafa kalktı.

Bu da, bize, Marx’ın genel yaklaşımında neyi öncelikli gördüğünü ve neleri ikincil addeddiğini göstermesi açısından önemli bir ipucu sunuyor. Fetişin analizi, kurumlara dair incelemeyi geri plana itecek kadar merkezi ve zorlu bir konu idi. Bu nedenle, devletin, küreselleşme olarak adlandırılan sürecin ya da ‘krizin’ tekil inceleme nesnelere olarak kuramsal ve siyaseten ne kadar önemli olduklarını, bu ‘yazılmamış’ kitap projelerinin gerçekten de yazılmamış oldukları gerçeğinden hareketle takdir edebiliriz.

Bu düşünce pratiğinden hareketle, *Kapital*’in kullandığı dilin niteliğine dair şu notu düşmeliyiz: Her fetiş kendi folkörünü yaratır. *Değer fetişinin folklorü de iktisat bilimidir*. Bu nedenle, Marx, *Kapital*’de, bu disiplini merkeze alan bir dil kullanmıştı. Başa dönersek, Marx, kapitalist toplumun etnografik tahliline soyunmuştu ve bu analizin temel nesnesi, değer adı verilen fetiş idi. Bu fetiş ortaya çıkarıcı temel dönüşümler de, bu eserde zengin bir kuramsallaştırma ile tarif edildi. Anlatı, o dönemki adıyla ekonomi politiğin (bugün, aynı düşünme pratiğine biz *iktisat bilimi* diyoruz) eleştirisi biçimini aldı: Bu anlatı biçimini, bu folklorün erken dönemli bir analizi olarak ele alırsak, *Kapital*’in kurgusuna dair bakış açımız sağlam temellere oturmaya başlar. Bu nedenle de, *Kapital*’i bitmiş bir eser olarak ele almak, eserin ruhuna uygundur. Bir sonraki adım da, bu etnografik analizin tarif ettiği toplumsal dönüşümlerin öğelerini açığa çıkarmak ve bu öğeleri analiz etmenin yöntemleri üzerinde tartışmaktır.

Kapital üzerine bu giriş mahiyetinde ama uzun tartışmadan sonra, bu üç toplumsal dönüşümün niteliklerine geçebiliriz.

FETİŞİN BİLEŞENLERİ: BEDENİN, YERİN VE SEMBOLÜN HOMOJENİZASYONU

Bu üç toplumsal dönüşüm, bir homojenizasyon olarak tarif edilebilir. Buna göre, *Kapital*, kapitalizmin hareket yasaları ya da temel çelişkilerinin bir anlatısından daha fazlasıdır. Bu eserde Marx'ın yapmaya çalıştığı şey, değer fetişinin toplumsal bağlamda geçerliliğini oluşturan temel eğilimleri ve bu eğilimleri mümkün kılan ve örseleyen toplumsal dinamikleri tarif etmektir.

Bu bağlamda, üç toplumsal eğilimin tarif edildiğini görürüz. Bunlardan birincisi, emeğin küresel bağlamda homojenleşmesidir. Herkesin emek sürecinin her aşamasında istihdam edilebildiği, üretim faaliyetleri içinde bireylerin kişisel inisiyatiflerinin asgari seviyeye indirildiği ve bu sayede tekil emeklerin evrensel bir emek gücü biçiminde aynılaştığı bir durumda, bu eğilimin en uç noktasına ulaşılır. *Kapital*'in birinci cildinde bu eğilimi besleyen süreçler tarif edilir. Makinenin ve fabrika sisteminin analizi bu bağlamda Marxist organizasyon kuramının belkemiğini oluşturur. Bu analiz, nispi ve mutlak artı-değer kavram ikiliği içerisinde, teknik süreci şekillendiren sınıfsal etkileşimlerin incelenmesiyle zenginleşir.

Diğer taraftan, aynı ciltte, bu eğilimin kendi zıttını nasıl yarattığı canlı tarihsel örneklerle anlatılır. Eğilim, hiçbir şekilde kendini tam anlamıyla gerçekleştirilememekte ve toplumsal direnişin farklı biçimleri tarafından kontrol altında tutulmaktadır. Burada vurgulanan sadece işçi sınıfının proleterleşmeye karşıt olan mücadelesi değildir. Eğer direnişi bu çerçevede sınırlı tutsaydık, 'proleterleşme', bahsedilen eğilimi, tek başına ifade edebilirdi. Fakat homojenizasyon, genel olarak emek sürecinde yer alan tekil emeklerin mütekabiliyetini sağlayan dinamikleri kapsar. Bu nedenle, bu süreç bağlamında tek başına zaman-temelli ücretli emeğin yaygınlaşması da kastedilmemektedir. Parça-başı çalışma ve hatta kölelik de, genel sürece dahil olacak ve emekçilerin faaliyetlerinin benzeşmesi sürecinden nasibini alacak ve bu sürecin bir parçası olacaktır. Demek ki, temel sorgulanan unsur, işçilerin ücretli emeğin farklı biçimlerine dair gösterdikleri direnişten ziyade, emekçilerin genel olarak bu homojenizasyon sürecine dair gösterdikleri tepkidir.

Konuyu proleterleşme kavramını da kapsayan bu daha geniş çerçeve içinde değerlendirdiğimizde, işçi sınıfının verdiği tepkilerin çeşitliliğini tarif etmemiz daha kolay olacaktır. Merkez ülkelerdeki işçilerin milliyetçiliği, çevre ülkelerdeki işçilerin muhafazakârlığı ya da genel anlamda aydınlanma paradigmasına karşıt gelişen tepkisellikler, bu çerçeveden bakıldığında emeğin homojenleşmesine karşıt günümüz dünyasında verilen tepkiler olarak görülebilirler. Homojenleşme sürecine verilen tepki, kapitalist üretim ilişkilerinin içkin dinamiklerini sekteye uğratabilecek sonuçlar üretmeyebilir ve çoğu zaman üretmez de. Diğer bir deyişle, aynılaşmamak, yerelleşmeyi gerektirebilir.

Kapital'in ikinci cildinde üretim faaliyetlerinin arasında sermaye döngüleri vasıtasıyla kurulan ilişki, bu faaliyetlerin birbirleriyle benzeşmesi yönünde bir eğilim oluşturur. Bu, bir faaliyet olarak ele alınan üretimin (iki farklı Üretim Departmanı içerisinde) homojenizasyonudur. Bu eğilimin kendisini tümüyle gerçekleştirdiği bir durumda, üretim ilişkileri iki devasa sektör arasındaki mübadelelerden oluşmuş bir yapıya dönüşür. Bu da, Rosa Luxemburg başta olmak üzere birçoklarının iddia ettiği üzere, sürdürülebilmesi imkânsız bir durumdur. Buradaki temel mesele, elbette mantıki asimptotların tespitinden öte, bu tip bir eğilime hangi etmenlerin yol açtığını keşfetmek (ki *Kapital*'in temel amacı da bu keşif sürecinin çerçevesini çizmektir) ve bu eğilimin kendini tümüyle gerçekleştirmesinin önüne geçen etmenleri anlayabilmektir.

Bu bağlamda verilen mücadelelerin, Marxistler tarafından derin şekilde incelendiğini söylemek güç. Halbuki proleterleşmenin koşulları, mevcut bir sektörün nasıl tanımlandığı ile birebir alakalıdır. Çeşitli teknolojilerin diğerlerinin aleyhine seçilmesi, belirli üretim ve meta standartlarının kullanılması ile sınırları belirgin üretim ve tüketim coğrafyalarının meydana getirilmesi, bölgesel üretim tekniklerinin korunması suretiyle genel sermaye döngülerinin sekteye uğratılması, hukuki düzenlemelerin yerel/ulusal/bölgesel düzlemde farklı kılınması ve her türden korumacılık, bu eğilimin yavaşlatılması ve mümkünse tersine çevrilmesi için uygulanan genel stratejilerden bazılarıdır. Öte yandan, bu homojenleşme eğilimi üzerinden devam eden mücadelenin birçok Marxist için temel bir mesele olarak ele alınmaması, şu temel konu bağlamında daha şaşırtıcı hale geliyor: İkinci ciltte anlatılan eğilimin gerçekleşmesi için farklı sermaye döngülerinin birbirleriyle hiçbir engel ile karşılaşmadan etkileşime girmeleri ve birbirlerini tamamlayabilmeleri gerekir. Bu durum da, 'mülkiyet' kavramının neredeyse evrensel bir tanımı ile mümkün olabilir. Oysa ki, mülkiyet, her ulus-devlet içinde farklı hukuki ve kurumsal düzenlemeler ile tarif edilir. Mülkiyet hakkının içine neyin girip neyin girmediği, tüzel kişilerin hakları, veraset ve vergilendirmeye ilişkin düzenlemeler ve devletin mülkiyet hakkına hangi koşullar altında ve ne şekilde müdahale edebileceği gibi konular, süregiden bir savaşımın tam merkezinde yer almaktadır. Yerellikler ve sektörler üzerinde ayrışan farklı sınıflar, bu savaşım üzerinden ittifaka girebilirler ve girerler de. Bu savaşımın konjonktürel ve yerele ilişkin aldığı hal, farklı sermaye döngüleri arasındaki ilişkiyi ve sermaye çevriminin koşullarını belirler. Bu belirlenim de, farklı üretim faaliyetleri arasında ortaya çıkan benzeşimin niteliğini ortaya koyar.

Kapital'in üçüncü cildinde ise farklı bir mücadelenin tarif edildiğini görüyoruz: Kâr oranlarının homojenizasyonu eğilimine karşın verilen mücadele. Marx'ın 'muğlak olduğu' için en çok eleştiri aldığı bu tema, aslında bu eserin ruhunu en iyi yansıtan bölümlerden biri olarak görülebilir. Marx'a peygambervari bir hüviyet yüklemek isteyen ve 'hareket yasaları'nın bizi çöküntü ve sosyalizm arasında bir tercih noktasına doğru götürdüğü iddiası ile kitleleri harekete geçireceklerine inananlar için, bu eleştirel tutum elbette kaçınılmazdır.

Fakat Marx'ın temel kaygısı, görüldüğü üzere, fay hatlarını oluşturan birbirine zıt etkileşimleri ortaya koymaktı. Değerin toplumsal olarak kabul gören bir fetiş haline getirilmesi için, emeklerin, üretim faaliyetlerin ve kârların kendi içlerinde ve farklı soyutlama seviyelerinde homojenize olduklarına dönük bir inancın yaygın şekilde paylaşılması gerekir. O nedenle, tekil faillerin genel eğilimi bu inancı doğrulayacak yönde hareket etmek olacaktır. İşçi de olsanız patron da, cebinizde bulunan para adı verilen sembolün bir değeri olduğuna inanmak zorundasınız. İşçi iseniz bu inanca daha da sıkıca sarılırsınız, çünkü bu sembolün değeri simgelediğine dönük inancın sarsıldığı anlarda (örneğin devalüasyon dönemleri) göreceğiniz zarar patronunkinden daha fazla olacaktır: Patron, işçilerinin aksine, para dışında başka kıymetlere de sahiptir. Bu nedenle, kâr oranlarını eşitleyen rekabet sürecinin devalüasyon üzerindeki etkisi, sadece burjuvazi değil işçi sınıfı için de hayati bir siyasi meseledir.

Diğer taraftan, bu eğilimin gerçekleştiği nispette zarar görenler, eğilimi tersine çevirmek ve kâr oranlarının bölgesel ve sektörel bir hüviyete bürünmesini sağlamak için ellerinden geleni yaparlar. Bu eğilimi baltalama yönünde gelişen eğilimler, ulus-devleti devam ettiren burjuvazi ve işçi sınıfı arasında bir ittifak sonucunda somutlaşırlar. Bu bağlamda, işçi sınıfının siyasi eğilimleri, sadece ücret seviyesi üzerinden değil, aynı zamanda ücretlerinin ödendiği paranın

diğer paralara ilişkin değeri tarafından belirlenir. Bu ilişki, küresel ölçekte kâr oranlarının eşitlenme sürecini belirleyen tüm ulusal ve ulus-üstü kurumların yapısına ilişkin siyasi mücadele içinde şekillenir. Bölgesel paralar ortaya çıkar, devlet desteği ile tarım gibi çeşitli sektörler ucuz ya da bedava kredi sağlanması için siyasi baskı oluşur. Küresel meta zincirlerinin sınıai ilişkileri bu denli detaylı şekilde organize ettiği bir dünyada, ulusal paraların halen görece olarak ulus-devlet yapısının kontrolünde olmasına izin verilmesini, bu tip bir çatışmadan başka ne açıklayabilir? Bir merkez ülkenin işçisi, bu aidiyet bağı nedeniyle daha ‘değerli’ kılındığının farkındaysa, kendi ülkesiyle gurur duyması için bundan daha iyi bir neden olabilir mi?

Kısacası, bu üç eğilim üzerinden devam eden mücadeleleri bir şema içine oturttuğumuzda, gündelik siyasetin en önemli konularının aslında birebir ekonomi politik içine denk düştüğünü ve bu mücadelelerin analizinin bize sermaye birikiminin konjonktürel koşullarına dair son derece kapsamlı ve empirik bağlamda faydalı bir düşünsel araç sunduğunu görebiliyoruz. Tüm bunlar, *Kapital*’in fikri mimarisinin geniş bir çerçevede okunması ile mümkün.

Bu bağlamda, hipotetik olarak bu üç eğilimin kendilerini tümüyle gerçekleştirebildikleri bir durumun mümkün olup olmadığı sorusu üzerinde kısaca durulabilir. Bu soruya, kuramsal çerçevede nihai bir yanıt vermek elbette imkânsız. Fakat kapitalist üretim ilişkilerinin uzun erimli tarihine baktığımızda, bir eğilimin kendini büyük oranda gerçekleştirdiği dönemlerde, diğer eğilimleri sekteye uğrattığı bir etkide bulduklarını görebiliyoruz. Örneğin, kâr oranlarının eşitlenme eğiliminin güçlü olduğu günümüz konjonktüründe, emek süreçlerinde bir çeşitlenme gerçekleşmekte. Ya da üretim faaliyetlerinin birbiriyle benzeştiği İkinci Dünya Savaşı sonrası konjonktürde, tekelleşme eğiliminin güçlendiği ve kâr oranlarının eşitlenme eğiliminin sekteye uğradığı söylenebilir. Ondokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde Avrupa’da hız kazanan proleterleşmenin, bölgesel rekabeti canlandırdığını, dönemin ulus-devletleri içinde faaliyet gösteren sermayelerin bu rekabete cevaben üretim faaliyetleri arasındaki benzeşmeyi yavaşlatacak stratejiler izlediğini söylemek de mümkün. Bu açıdan baktığımızda, belli homojenleşme eğilimlerinin farklı dönemleri nitelendirdiği ve her bir eğilimin kendisini gerçekleştirdiği oranda diğer eğilimlere ket vurduğu iddia edilebilir.

Her üç eğilimin tümüyle kendini gerçekleştirdiği bir sermaye birikimi konjonktüründe, birikim sürecinin devamı imkânsız hale gelecektir. Tüm üretim faaliyetlerinin birbirine azami ölçüde benzeştiği, tek bir kâr oranının tüm sektörlerde ve coğrafyalarda geçerli olduğu ve emekçilerin her durumda birbirlerinin yerini alabildikleri bir dünyada, nihai sonuç birikim değil, basit yeniden üretim olacaktır. Bu da, herhalde marjinalistlerin ütopyası olurdu.

Demek ki, bazılarımızın beklediği o nihai homojenizasyon çağının gelmesini gerektiren, sermaye birikimine için bir ‘hareket yasası’ ya da mekanizma bulunmuyor. Tam aksine, eğer tarihi rehber olarak alırsak, eğilimler siyasi mücadelelerin merkezinde olduğu için ve birbirlerini sekteye uğrattıkları için, bu türden bir birikim konjonktürünün ortaya çıkması beklentisi ile siyaset yapmak gerçekçi bir stratejiye denk düşmüyor. Örneğin, proleterleşme süreci bağlamında, tekil emeklerin emek sürecine katılımlarında gerçekleşecek bir homojenizasyonun en üst safhaya çıkması, sermaye birikim sürecini doğal olarak baltalamak zorunda değil. Arghiri Emmanuel’in çok tartışılmış tezini referans alırsak, üretkenlik oranlarında farklı coğrafyalarda ufak farklılıklara rağmen ücretlerde ciddi farklılıkların olduğu bir konjonktürde, birikim süreci sıkıntısız şekilde devam edebilir. ‘Eşitsiz mübadele’, proleterleşme sürecinin beklenen siyasi sonuçları üretmesinin önüne geçebilir. O zaman, siyasi stratejiye ilişkin bakış açısının belirli bir

konjonktürde her üç eğilimin ne seviyede gerçekleştiğine bağlı olarak ortaya çıkan toplumsal matris içinde belirlenmesi gerekir.

Bu bağlamda sunduğum *Kapital* okuması, sadece bu esere referans vererek ortaya çıkmış bir öneri değil elbette. Marxist ekonomi politiğin öne çıkan akımlarına baktığımızda, yukarıda bahsettiğim temaların herbirinin kendine has bir yazın oluşturduğunu görebiliriz. Luxemburg'un *Kapital*'in ikinci cildi üzerine analizinden hareket eden *Az gelişmişlik* yazınının üretim faaliyetlerinin iki farklı coğrafyada somutlaştığını iddia ettiğini söyleyebiliriz. *Toplumsal Birikim Yapıları* kavramı üzerine gelişmiş yazının ya da Batı Avrupa'daki Sanayi Devrimi'ni inceleyen yazının temel esin kaynağı ise, *Kapital*'in birinci cildindeki temalar. Diğer taraftan, *Kapital*'in üçüncü cildindeki düşünce sistematiğini izleyen *Tekelci Kapitalizm* tezinin temel amacının kâr oranlarının eşitlenme eğiliminin sekteye uğradığı bir durumda üretim ilişkilerinin aldığı halin analizi olduğu iddia edilebilir. Benzer şekilde, polemikler de, farklı ekollerin temsilcilerinin *Kapital*'in farklı ciltlerini referans noktası olarak aldıklarının ipuçlarını verir. Okura şiddetle tavsiye edeceğim Bukharin-Luxemburg polemiki, ikinci cilt ile üçüncü cildin arasında gerçekleşen bir kavga gibidir (Tarbuck, der. 1972). Sonraları "üretimciler" (productionists) ve "dolaşımçılar" (circulationists) arasında büyüyen polemik ise, Luxemburg'u takip eden az gelişmişlik yazınına ortaya çıkararak "dolaşımçı" düşünürlerin ikinci ciltten aldıkları ilhamla geliştirdikleri analiz ile Kuzeybatı Avrupa'da kapitalist üretimin özellikle teknik ve organizasyonel gelişiminin tarihini inceleyen "üretimciler" in birinci ciltten geliştirdikleri tezler bağlamında Marxist ekonomi politik tarihindeki yerini almıştır (Aston ve Philpin der. 1985).

Her ne kadar, tekil düşünür ve ekollerden hareket ederek bir genelleme yapmak imkânsız olsa da ve bu tip genellemeler bu ekol ve düşünürlerle haksızlık olsa bile, yine de farklı birikim konjonktürlerinde *Kapital*'in farklı ciltlerine (yani değer fetişini hâkim kılan belli bir homojenizasyon eğilimine) olan ilginin arttığını görüyoruz. Yüzyıl başındaki emperyalizm tartışmaları ikinci cilde ve bölgesel üretim faaliyetlerinin homojenizasyonuna olan ilginin arttığı bir dönem. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ise, birinci cilde geri dönüldüğünü ve bu bağlamda, bölgesel üretkenlik farkları, bu farkların dış ticaret bağlamında nasıl ifade edildiği sorusu ve emeğin vasıfsızlaştırılmasına dönük eğilimin organizasyonel sonuçlarına dair meselelerin ele alındığını görüyoruz. Günümüzde ise, kârlılık oranlarının eşitlenmesi, yani üçüncü cilde işlenen temalar tekrar gündeme geliyor: Küresel finansın yapısına dair son yıllarda ilgi çeken birçok Marxist analiz elimize ulaşmaya başladı. Öte yandan, dikkatimi çeken bir diğer eğilim, rant konusunun dolaylı olsa da bugünlerde sıklıkla ele alınması: Akaryakıt piyasasının, akaryakıt üretiminin ve tüketiminin toplumsal koşullarına dair ilgi, Marxistler arasında artmakta. Bu da, yine üçüncü cildin içinden çıkan bir konu. Bu nedenle, mevcut birikim konjonktürü, üçüncü cildin çağının geldiğine işaret ediyor.

Kısacası, *Kapital*'in üç temel temasının kendine has ekoller oluşturduğu ve bu ekollerin birbirleriyle rekabete girdiği bir fikri harita mevcut. Birçok yazın, tek bir homojenizasyon eğilimine yoğunlaşarak (yani *Kapital*'in tek bir cildine yoğunlaşarak) genel trendleri açıklamaya çalışıyor. Kendi çağının ve ilgilendiği coğrafyanın birikim konjonktürü bağlamında da, her yazın iyi iş çıkarıyor. Fakat aynı zamanda, *Kapital*'in fikri mimarisinin önerdiği kuramsal kapsayıcılıktan da bizi uzaklaştırıyorlar.

FOLKLÖRÜN MEKÂNI

Okur, *Kapital*'in tartıştığı üç toplumsal eğilimin, burada neden 'homojenizasyon' olarak tarif edildiğini haklı olarak sorabilir. Sonuçta, bu eğilimler Marxist yazın içinde uzun bir birikim neticesinde farklı şekillerde zaten kavramsallaştırıldılar. Proleterleşme, oransızlık krizleri, kâr oranının azalma eğilimi yasası gibi kavramları sıklıkla kullanıyoruz. O zaman, bu kavram kümelerinin üstüne yeni bir kavramsal şema inşa etmenin gerekliliği sorgulanabilir. Bu tercih, bu eğilimlerin mekânı farklı şekillerde yeniden tarifleyerek kendilerini ortaya koydukları saptamasından hareketle verildi. Yani sermaye birikimini ve dolayısıyla değer fetişini ortaya çıkaran bu eğilimleri, mekânsal mücadeleler olarak anlamak mümkün. Değeri, Aglietta'dan esinlenerek 'homojen bir mekân' olarak tanımlayabiliriz. Bu homojen mekân, bedenlerde, yerlerde ve sembollerde kurulmakta. O zaman, bedenlerin, yerlerin ve sembollerin tarihi, bir homojen mekân olarak değer fetişinin de tarihi olacaktır. Bu tip bir okuma sayesinde, *Kapital*'de birbirinden kopuk gözükten temalar tekil bir kavramsal şema içerisinde anlaşılabilir. Bu nedenle, geçmiş katkıları reddetmeyen ve kapsayan bu tip bir kavramsal şemaya ihtiyacımız olduğunu düşünüyorum. Fakat tüm bu yönelimleri temellendirmek için, Marx'ın mekân kavramından ne anladığını açmak gerekiyor.

Öncelikle, Marx'ın hemen herkesin bildiği saptamasını hatırlayalım: 'Sermaye bir taraftan, bağlantının, yani mübadelenin, önündeki her mekânsal engeli alaşağı etmeye çalışırken, diğer taraftan, bu mekânı zaman ile yıkıma uğratma çabasıdadır' (*Grundrisse* 1973, s. 538).

'Mekânın zaman ile yıkıma uğratıldığı' saptaması heyecan verici, çünkü bu saptama, sermaye birikim sürecinin, boyutları duyumsama biçiminde radikal bir dönüşüme yol açtığı fikrini içermektedir. Diğer bir deyişle, kapitalist üretim ilişkileri, bireyler arasındaki ve hatta toplumsal sınıflar arasındaki ilişkinin niteliksel değişiminin ötesinde, bu toplumsal yapı içerisindeki her bireyin kendi boyut anlayışını dönüştüren bir sürece işaret ediyor. Mübadelenin toplumsal çerçevesi genişlerken, mübadelenin gerçekleştiği mekânlara dair algımız da değişiyor. Ve mübadele, toplumsal hayatın en merkezi etkileşim biçimi haline geldiği nisbette genel anlamda mekândan ne anladığımız da ciddi bir dönüşüme uğruyor.

Bu açıdan bakıldığında, mekân sorunsalının, Marx'ın fikri yapısı içerisinde üstü örtük ama son derece merkezi bir rolü olduğunu görebiliyoruz. Her ne kadar Marx'ın yukarıda alıntılıdığım gibi çeşitli metinlere dağılmış saptamaların ötesinde kapitalist üretim ilişkilerinden doğan mekâna dair yekpare bir çalışması yokmuş gibi gözükse de, yukarıda sunduğum okumadan hareketle *Kapital*'in aslında tam olarak bu 'mekânın zaman ile yıkıma uğratılma' sürecinin bir anlatısı olduğunu iddia etmek mümkün.

O zaman, mekân kavramı, *Kapital*'de neden bu denli açık şekilde ele alınmadı?

Bu sorunun cevabı, başa geri dönersek, Marx'ın antropolojik yaklaşımında saklı. Mekân, süregiden mücadelelerin nesnesi. Birinci Dünya Savaşı öncesinde gördüğümüz üzere, güçlü ulus-devletleri meydana getiren bir toplumsal irade, kâr oranlarının eşitlenmesini sekteye uğrattı. İkinci Dünya Savaşı sonrasında gördüğümüz üzere, tek bir akaryakıtın (yani petrol) küresel enerji kaynağı olarak dünya piyasalarına dayatılması, sermaye döngüleri arasındaki eşgüdümü güçlendirdi. Öte yandan, sendikaların emek sürecine ilişkin organizasyonel kararlara müdahil olmaları ile, üretim yerlerinin mekânsal özellikleri yeniden tarif edilebilir ve bu sayede, iş

gününden ve dolayısıyla, tekil emekçinin üretken faaliyetinden ne anlaşılması gerektiği yeniden tanımlanabilir (ve tanımlanmaktadır da). Bu tip örnekler, *Kapital*'in kapitalist üretim ilişkilerindeki zamansallığa ilişkin genel vektörleri kuramsallaştırmakla yetindiğini ve bu şekilde, mekân üzerinden yürüyen mücadeleleri nasıl tarif etmemiz gerektiğine ilişkin bir çerçeve sunduğunu açığa çıkarmakta. Bu çerçevenin içeriğini tarihsel çalışmalar doldurmalı ve bu bağlamdaki bulgularla, *mekânın ekonomi politiği* ortaya çıkmalı.

Bu, Henri Lefebvre'nin maalesef halen dilimize kazandırılmamış *Mekânın Üretimi* adlı eserinde yaptığı çağrı ile uyum gösteriyor. Lefebvre, bu eserinde, Marx'ın zaman-mekân kurgusuna eleştirel bir çerçeveden yaklaşıyor ve Marx'ın '(tarihsel) zaman içinde geliştirilen her faaliyetin bir mekânı doğurduğunu (ürettiğini) ve herhangi bir pratik 'gerçekliğe' ya da somut varlığa ancak o mekânda erişebileceğini' göremediğini iddia ediyor (Lefebvre 1991, s. 115). Bu bağlamda, kendimizi, Marx'ın tanımladığı biçimiyle ekonomi politiğin eleştirisi ile mekânın ekonomi politiği arasındaki bir kavşakta bulduğumuz fikrini ortaya atıyor (Lefebvre 1991, s. 346).

Bana kalırsa, Lefebvre'nin eleştirisi oklarını, Marx'tan ziyade, kendi araştırma nesnelerini tekil mekânsallıklar içinde ele alan yirminci yüzyıldaki Marxist ekonomi politik ekollerine yöneltmesi daha doğru olurdu. Yani Lefebvre, *Kapital*'in genel kurgusunda es geçilen mekâna dair tartışmanın es geçilmesinin de bir anlamı olabileceği ihtimali üzerinde çok durmadı.

Kapital'de yerler tarif ediliyor, ama bir mekân kuramı sunulmuyor. Fabrika, Üretim Departmanları ve dünya piyasası her cilde damgasını vururken, hâkim sınıflar arasındaki ilişkiler rant-ücret-kâr üçlemesi üzerinden yine bir mekânsal tarif ile *Kapital*'in yapısını şekillendiriyor. Marx'ın bir mekân kuramından neden uzak durduğunun cevabını, aslında yine Lefebvre'de bulabiliyoruz: 'soyut mekân, homojen *değildir*; amacı, yönelimi ve 'merceği' olarak kullandığı bir homojenliğe *sahiptir*. Ve gerçekten de homojenliğe yol açar. Fakat kendi içinde çok formel'dür' (Lefebvre 1991, s. 287).

Kapital'in mekân kavramına dair sessizliğini, bu iddia sayesinde anlamlandırabiliriz. Değer, homojen bir mekân olarak tahayyül edildiği sürece fetişleşir: Değer, soyut mekânın toplumsal boyutta somutlanmasıdır. Kartezyen devrimin toplumsal olarak kendini gerçekleştirilmesi. Eğer her mekân üretilmek zorundaysa, değer de, bir homojen mekân olarak üretilmelidir. Bu üretim sürecinin analizine ise ancak ve ancak farklı zamansallıkların nasıl tanımlandığının analizi ile başlayabiliriz. *Kapital* aşağı yukarı bu görevi yerine getirdi.

Birinci ciltteki zaman kavramı, sonlu ya da sınırlı bir niceliğin farklı dilimlere bölünmesi sürecinin üzerine inşa ediliyor. Bir günün kaç saat olduğu bellidir, ama bu günün ne şekilde bölümleneceği toplumsal olarak şekillenir. *Kapital*'in birinci cildi, belli saatlerin işgünü olarak kabul edilmesi, vardiya kavramı, işgününün uzunluğu gibi konulara sadece işçi sınıfı mücadelesinin tarihsel gelişimini anlatmak için değinmiyor. Eserde bahsedilen bu süreçler, bu zamansallığın tanımlanma biçiminin, tekil emekçilerin emek gücü olarak nasıl homojenize olacağını sorusunun cevabını sunan bir mücadele alanı olduğunu vurgulamak için ele alınıyor. Nispi artı-değer bu bağlamda, sermayedarın bu kısıtlılığı aşma güdüsünün toplumsal bir ürünü olarak karşımıza çıkıyor: Kısıtlı bir nicelik olarak tanımlanan zamanın ("gün") bu kısıtlılığını, mekânı yeniden tarifleyerek ("makine") aşma çabası... İkinci ciltte ise, döngüsel bir zaman anlayışının işlendiğini görüyoruz. Bu döngüsellik, belli bir sürekliliği de beraberinde getirmekte.

Örneğin, ‘endüstriyel sektör’ kavramını ele alalım. Bir sektörü neyin tanımladığı, hangi faaliyetlerin bu ‘sektör’ içine girdiği sorusu her dönemde farklı şekillerde tanımlanıyor. Araba lastiği üretimi, petro-kimya içinde mi yoksa otomotiv içinde mi yer almakta? Bu sorunun cevabını ancak para-sermaye ve üretken sermaye döngülerinin arasındaki konjonktürel ilişkilerin analizi neticesinde verebiliriz. Fakat bu verilen cevap, belli bir dönem için işletme yapıları, emek sürecinin organizasyonel nitelikleri ve hukuki yapılar içinde belirli kurumsallaşmalara neden olduğu için uzun vadeli bir niteliğe sahip oluyor. Örneğin bazı ülkeler ‘azgelişmişlik sarmalı’ndan çıkıyor, diğerleri ise ‘tersine sanayileşiyorlar’. Üçüncü ciltteki zaman ise doğrusal bir nitelik taşımakta. Kâr oranları eşitlendiği oranda düşme eğilimi gösteriyor. Bu düşme eğilimi, tüm üretim ilişkilerini küresel düzlemde topyekün bir dönüşüme uğrattırıyor ve krize sevk ediyor. Kriz anında, tüm bu bahsedilen ilişki ağlarının yeniden tanımlanması gerekiyor: emeğin sömürülme biçiminin organizasyonel özellikleri, sektörlerin nasıl tanımlanacağı ve paraların yerellik seviyesi.

Buradan hareketle, her cildin bir homojenleşme eğilimini kuramsallaştırdığı fikrine geri döndüğümüzde şu ilginç sonuçla karşılaşırız. Aslında her cilt, bu farklı zamansallıklar içinde üç farklı mekânın nasıl üretildiğini, bu üretim süreçlerinde ne tip mücadelelerin ön plana çıktığını kuramsallaştırıyor: beden, yer ve sembolün. Bu üç mekânın üretimi ve müteakiben homojenleşmesi, soyut mekânın toplumsal somutlaması olan, homojen olan ve aynı zamanda çok formlu olan tek bir mekânın üretimini sağlıyor; yani değer.

Bu sayede, değer, tüm toplumsal ilişkileri şekillendiren bir fetiş haline dönüşebiliyor. Fetiş, toplumsal ilişkilerin nesnelere tarafından ifade edilmeye başladığı zaman ortaya çıkar. Bu nesnelere, birçok toplumda somut cisimler ile ifade edilir. Fetişin mekânını bu somut cisimler oluşturur. Kapitalist toplumda ise, fetişin kendisi, somut bir cisim değil, soyut bir kavramdır; değer. Değer, her fetiş gibi, toplumsal açıdan kritik önemdeki ilişkileri ifade etmektedir, fakat bu ilişkileri cisimleştirerek değil, bu ilişkilerin içinde gerçekleştiği farz edilen soyut bir mekân rolünü üstlenerek. Değer, bu sayede üretim ilişkilerinin için ögesi haline gelir ve kapitalist üretim ilişkilerini kendinden önceki diğer üretim biçimlerinden farklı kılar.

Bu saptamaları takiben, *Kapital*, bize, soyut mekânı toplumsal düzlemde somutlayan bir homojen mekân olarak değer nasıl olup da üretim ilişkilerine için bir fetiş haline geldiğini incelememiz için bir rehber rolünü üstlenmekte. Bu rehberlik de, bize, bedenler, yerler ve semboller üzerinden devam eden üç farklı mekânsal mücadeleyi, sermaye birikimine için üç mekânsal homojenizasyon eğilimi üzerinden incelememiz gerektiğini salık veriyor. Yirminci yüzyılın Marxist ekonomi politiğinin başarılarını ve açmazlarını takiben ve bu yüzyılın birikim konjonktürünün önümüze koyduğu meselelere karşılık, bu çağrıya cevap vermenin en önemli bir fikri sorumluluk olduğuna inanıyorum.

Referanslar:

Aston, T. H. ve C. H. E. Philpin, der. (1985) *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*. New York: Cambridge University Press.

Lefebvre, H. (1991) *The Production of Space*. (çevirmen: Donald Nicholson-Smith). Cambridge, Mass., USA: Blackwell.

Malinowski, B. (1920) "Kula; the Circulating Exchange of Valuables in the Archipelagoes of Eastern New Guinea". *Man*, 20: 97–105.

Malinowski, B. (1922) *Argonauts of the Western Pacific: An Account of Native Enterprise and Adventure in the Archipelagoes of Melanesian New Guinea*. New York: George Routledge & Sons, Ltd.

Marx, K. (1973) *Grundrisse. : Foundations of the Critique of Political Economy*. (çevirmen: Martin Nicolaus). New York: Vintage Books.

Tarback, K. J., der. (1972) *Imperialism and the Accumulation of Capital*. London: Allen Lane The Penguin Press.